

ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

**ПРИНАДИ І ПАСТКИ
СУСІДСЬКОЇ ПАМ'ЯТІ:
РЕЦЕПЦІЯ ІСТОРИЧНОГО
ПРОСТОРУ
«УКРАЇНА – БІЛОРУСЬ»**

Колективна монографія

Черкаси
2016

УДК 94(475):930.1(477+776)
ББК 63.1(4Укр)6+63.3(4Біл)6
П76

П76 **Принади і пастки сусідської пам'яті: реценція історичного простору «Україна – Білорусь».** Колективна монографія / Керів. автор. кол. та ред. В.В. Масненко. – Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І, 2016. – 306 с. (серія «Історіографічні студії», Вип.4.)

ISBN 978-966-353-436-7

Автори:

Гриценко Галина
Івангородський Костянтин
Касян Андрій
Масненко Віталій

Михайлюк Юрій
Присяжнюк Юрій
Синявська Лариса
Тельвак Віталій

Рекомендовано до друку Вченої радою Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, протокол № 4, від 23 грудня 2016 р.

Рецензенти:

Корновенко С.В., доктор іст. наук, професор
Лазуренко В.М., доктор іст. наук, професор

*Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом №Ф67/27-2016 **Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз***

У книзі з позицій компаративної історіографії розглянуті особливості відображення спільного минулого в українській і білоруській історичній науці та колективній соціальній пам'яті. Проаналізовані концептуальні аспекти формування білоруської та української історіографії у модерний час. Охарактеризований механізм взаємодії історії, історіографії і колективної історичної пам'яті українців і білорусів. Звернута увага на комеморативні практики, які творять мнемонічний канон обох спільнот в умовах кардинальних суспільних змін.

Видання розраховане на фахівців-істориків, викладачів вищої школи, учителів, студентів та всіх тих, хто цікавиться історією.

ISBN 978-966-353-436-7

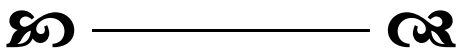
© Автори, 2016
© ЧНУ, 2016

З М І С Т

ВСТУП	5
I. ТИСЯЧОЛІТНЯ ІСТОРІЯ: РАЗОМ І ОКРЕМО (ІСТОРІОГРАФІЧНА РЕЦЕПЦІЯ)	9
1.1. ЕТНОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ І БІЛОРУСІВ У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (<i>Івангородський Костянтин</i>)	10
1.2. ALVARUTHENICA МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ (<i>Тельвак Віталій</i>).....	90
1.3. ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ГЕНЕЗИ ТА ХАРАКТЕРУ ВКЛ У СУЧАСНОМУ БІЛОРУСЬКОМУ Й УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІОПИСАННІ (<i>Масненко Віталій, Михайлюк Юрій</i>).....	123
1.4. ВКЛ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В СУЧАСНІЙ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (<i>Масненко Віталій</i>).....	147
1.5. ДОБА МОДЕРНУ НА ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПЕРЕХРЕСТЯХ УКРАЇНСЬКОГО ТА БІЛОРУСЬКОГО ГРАНДНАРАТИВІВ (<i>Касян Андрій</i>).....	157
II. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І СУЧАСНІ КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ	181
2.1. УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ЗАСІБ ВЗАЄМОПІЗНАННЯ: ДОСВІД 1920-х РОКІВ (<i>Гриценко Галина</i>).....	182

I. ТИСЯЧОЛІТНЯ ІСТОРІЯ: РАЗОМ І ОКРЕМО

(ІСТОРІОГРАФІЧНА РЕЦЕПЦІЯ)

1.1. ЕТНОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ І БІЛОРУСІВ У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Тривале перебування білорусів і українців під тотальним політичним, економічним, культурним, духовним контролем російського державно-ідеологічного апарату (і за часів імперії, і в радянську добу) зумовило істотну деформацію в тому числі й історіографічного простору цих двох європейських націй. Відтак, нав'язувані їм кілька століть історичні міфи міцно вкоренилися у свідомості обох спільнот (але на щастя не імплементовані на вічно). Одним із найпотужніших у цьому сенсі історико-ідеологічних спрутів, активно вживаних (і повсякчас виспівуваних «трубадурами імперії») передусім з політичною метою дотепер, є міф/конструкт про так звану «спільну колиску трьох східнослов'янських народів» (у «науковому» обрамленні – «давньоруська народність»). Щоправда у цій «етногенетичній люльці» українцям і білорусам з боку росіян була свідомо відведена роль чомусь молодших «братів» («сестер»?), а в деяких варіаціях – ще й буцімто неповноцінних, а отже, таких, що потребують «виправлення» (звісно, за російськими лекалами!). Лише здобуття державної незалежності Україною та Білоруссю в 1991 р. дозволило, нарешті, почати переосмислення власного історичного минулого без ідеологічних кліше та нав'язаних зовні стереотипів, і в першу чергу стосовно етногенезу східнослов'янських спільнот.

Частина I. БІЛОРУСЬКА ВЕРСІЯ

На сучасному етапі історичного розвитку східні слов'яни вперше мають одночасну можливість незалежного політичного, етносоціального та культурного розвитку. Безперечно це позначається й на парадигмах розвитку наукової думки, в тому числі й у сфері пізнання історичного минулого. Ще однією особливістю сучасності слід визнати й потребу в дерадянізації усіх сфер життя. Не в останню чергу це стосується й історіографічної традиції попереднього періоду, згідно якої східні слов'яни – це продукт «спільної етнічної коліски». Однак білоруські історики, як і решта дослідників східнослов'янських старожитностей, зіштовхнулися зі значною кількістю проблем, причому і

джерелознавчого, і теоретично-методологічного характеру. Внаслідок цього сьогодні з'явилося чимало контроверсійних (а подекуди й просто фантазійних) поглядів, що й зумовлює строкатість сучасної білоруської історіографії насамперед етнічної історії східних слов'ян.

Водночас доводиться одразу констатувати і таку неприємну обставину, як практично відсутність наукового діалогу між представниками різних історіографій з цієї проблематики. Через призму означеного явища чітко проглядаються й інші, не менш важливі виміри сучасного східнослов'янського історіографічного дискурсу. Насамперед слід відзначити, що сьогодні по суті відбувається не просто відродження, а переінсталяція білоруського національного проекту, зокрема в частині його національної історичної науки, що неминуче веде до її посиленої «етнізації» (тобто, пошук власної етнічності в історії³). Форматування ж власного етнічного «я» можливе, як відомо, тільки в умовах бінарної опозиції «ми» – «вони». Відсутність натомість, згаданого історіографічного діалогу між сучасними східнослов'янськими дослідниками зумовлює, на нашу думку, лише посилення «авто-етно-історіографічних стереотипів», які шкідливі і для науки, і для суспільного розвитку загалом.

Пошуки ідентичності

Така ситуація насправді не є суто «білоруською», вона однаковою мірою властива і російській, і українській історіографіям. Власне кажучи, це й змушує нас означити ті історіографічні тенденції відносно етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду, що сформувалися на сучасному етапі в межах незалежної білоруської наукової парадигми. Забігаючи дещо наперед, мусимо відзначити, що по-перше, не лише українські фахівці дотепер не поцікавилися міркуваннями їхніх білоруських колег із цього приводу, але, по-друге, й самі білоруські історики досить поверхово аналізують цей пласт власної історіографічної рефлексії, не говорячи вже про майже цілковите незнання ними здобутків і проблем у цій галузі української сучасної історіографії. Актуальність же проблеми особливо виокремлюється на тлі тієї

³ Івангородський К. Білоруська історіографія сьогодні: між неорадянським та національним дискурсом // Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців / Керів. автор. кол. та ред. В. Масненко. – Черкаси, 2015. – С. 31–63.

відчутної політизації, що завжди мала місце відносно етногенетичної специфіки спільнот східних слов'ян.

У свою чергу це вже істотно шкодить пошуку спільнотної ідентичності на сучасному етапі, й у нашому контексті – передусім білоруської спільноти. Це відчувають і нинішні білоруські інтелектуали, а отже, процес «пізнання себе» неминуче вимагає й «пізнання Іншого». Відтак, ми також прагнемо через аналіз етноісторіографічної рефлексії «Іншого», спробувати наблизитись до глибшого самоусвідомлення й одночасно надати можливість через цей історіографічний стереотип відносно «Іншого» дозволити йому (тобто Іншому) також спробувати поглибити вже своє самоусвідомлення. По суті таке моделювання в межах історіографічного дискурсу спонукає необхідність дослідження «вторинної реальності», «себе через Іншого».

Як зауважує О. Шутова, постмодерністськи налаштовані дослідники показали, що поняття про «Іншого» в процесі самоідентифікації має вирішальне значення. «Як визначає себе група? Через пошук, відчуття спільного та відмінностей, використовуючи певну точку референції – Іншого. Іншого з великої літери, оскільки його наявність виявляється постійним і необхідним фактором ідентифікації»⁴. Принаймні, це сприятиме й подоланню національних комплексів (у тому числі й меншовартості), а в білоруській історичній літературі можливо не буде автопереконань, що «ми не гірші за поляків, чехів, угорців, українців, росіян»⁵.

Звісно, буде помилковим стверджувати, буцімто сучасні білоруські дослідники не свідомі тих проблем, з якими вони сьогодні зіштовхнулися, в тому числі й у сфері етнічної проблематики. До того ж вони чудово розуміють й необхідність розширення меж дослідницького поля в цьому напрямі та поглиблення діалогу між представниками і різних історіографічних шкіл, і різних наукових дисциплін. Наприклад, таку позицію демонструє сьогодні С. Віцязь: «Однозначний результат має натуральний методологічний висновок: вивчення етногенезу

⁴ Шутова О.М. Вопрос об идентичности и Другом в (пост)современной историографии // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: Навук. зб. – Вып. 3 / Рэдкал.: У.Н. Сідарцоў і інш. – Мінск, 2007. – С. 83.

⁵ Краўцэвіч А. Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2002. – Т. 7. – С. 176.

білорусів необхідно рішуче виводити за традиційні межі, принципово спрямовуючи увагу на дослідження генезису, рухів, впливів і т. д., що очевидно потребує скоординованих полідисциплінарних зусиль і розгорнутої міжнародної взаємодії»⁶.

Аналіз білоруської наукової літератури щодо етнічної історії східних слов'ян, зокрема й етногенезу білорусів, дозволяє деяким білоруським ученим інтерпретувати цей напрям як доволі актуальний. Так, І. Чаквін підкреслює: «Коли ж виник білоруський народ як осібна слов'янська етнічна спільнота, де його етногенетичні корені, які стародавні племена заклали його етногенетичне підґрунтя, якою мірою він близький чи споріднений з іншими слов'янськими народами і що стало причиною виникнення етнічної своєрідності білорусів – ці питання визначають суспільну й наукову актуальність зазначеної проблеми і в наш час»⁷. Інші дослідники зауважують на дворівневості цієї проблематики. З одного боку, ситуацію ускладнює надто бідна джерельна база, з іншого – суб'єктивний рівень, пов'язаний із методологічними позиціями, «особливо у питаннях етнічної ідентифікації населення східної Європи». На думку Г. Семянчука, «вирішення цієї проблеми на теперішній момент має першопочаткове значення»⁸.

Згадана вище неминуча «етнізація» сучасної білоруської історіографії виявляється зокрема й у спробах розглядати всю білоруську історію з позицій «етнічності». Так, А. Кравцевич пропонує для її періодизації застосовувати саме «етнічний критерій». З цього приводу він зокрема зауважує: «Країна під назвою „Білорусь” має місце в історії людства тільки завдяки існуванню білоруського етносу. Тому основна періодизація історії цієї країни не може бути нічим іншим як хронологією етнічної історії білорусів»⁹. Це доволі дискусійна пропозиція, а тому слід погодитись із С. Куль-Сяльвестровою, яка з приводу пропозиції

⁶ Віцязь С. Поліэтнічная (індаеўрапейская) канцэпцыя этнагенезу беларусаў і яго перыядызацыя // Беларусіка – Albarruthenica. – Кн. 21: Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства / Рэдкал.: В. Скалабан (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2001. – С. 33.

⁷ Чаквін І. Походження білорусів. Сучасна історіографія проблеми // Народна творчість і етнографія. – 2009. – № 6. – С. 6.

⁸ Семянчук Г. Ці існавала старажытнаруская народнасць, альбо пра «калыску» беларускага народу // Спадчына. – 2003. – № 6. – С. 9.

⁹ Семянчук Г. Ці існавала старажытнаруская народнасць... – С. 175.

А. Кравцевича відзначила: «Коли робиться періодизація, то що залучається в якості критерію функціонування, існування білоруського етносу? Що є етнос? Що є білоруськість? тощо»¹⁰. Окрім цього, не зовсім зрозуміло, як бути з історією Білорусі, що таки мала місце до формування білоруського етносу, а також, що робити з дійсно рубіжними політичними подіями в історії (наприклад, з Другою світовою війною)?

На наше переконання, подібна «етнізація» історії приховує в собі й інші небезпеки, зокрема можливість у майбутньому надміру «політизувати етнічність», що криє істотний конфліктогенний потенціал. Прикладом подібної політизації теми етногенезу східних слов'ян можуть бути тези, висловлені нещодавно А. Дзермантом і С. Саньком: «Розгадка нашого (білоруського. – К. І.) етногенезу допоможе в розгадці етногенезу росіян і решти слов'ян. І що якщо це якраз та сама голка, на кінці якої – смерть... російського мондіалістського міфу?»¹¹. Або: «Етнічна історія Білорусі надто щільно пов'язана з перипетіями політичної історії Східної Європи і, треба думати, ще довгий час буде знаходитись у самій гущі ідеологічних війн в умовах зіткнення цивілізацій»¹². Загалом важко уявити, яким чином етногенез білорусів може зумовити «зіткнення цивілізацій» (у контексті теорії С. Гантінгтона), але переконувати російських «мондіалістів» доцільніше не гучними політологічними заявами, а науковими історичними й етнологічними фактами.

Необхідно констатувати й значну заідеологізованість сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, як, зрештою, й продовження традиції вести наукові дискусії в контексті ідеологічної доцільності. Характерним прикладом щодо цього може бути критична репліка Ю. Пацюпи на концепцію «білоруси – слов'яномовні балти» вищеназваних дослідників: «Не менше, коли не більше порочна теорія Дзерманта-Санька і з ідеологічного боку... Їхню впевненість підкріплюють російські ідеологи, в яких концепція автохтонізму викликала жах... Як би це парадоксально не звучало – все ж білоруська культура – мовоцентрична, й будь-який підкоп під [білоруську] мову є

¹⁰ Там само. – С. 179.

¹¹ Дзермант А., Санько С. Этногенез беларусаў: наука і ідэалогія // АРСНЕ. – 2005. – № 5. – С. 233.

¹² Там само. – С. 235.

„ідеологічною диверсією”»¹³. Все ж таки, попри чималу кількість контрверсійних положень згаданої теорії, вважати її «ідеологічною диверсією» не менш дискусійно. Скільки за подібними «диспутами» пошуків наукової істини здогадатися не важко.

Не менш прикметною у цьому контексті є й відновлення в сьогоднішніх умовах ідейного плюралізму так званої «крыўскай ідэі», підмурівок якої склала «модна» з кінця 1980-х рр. у Білорусі теорія «балтського субстрату» білоруського етногенезу (докладніше про неї мова піде нижче). Визначаючи основні особливості сучасної «кривськосці», А. Казакевич, підкреслює її «орієнтацію на традиційну культуру та балтську теорію етногенезу» та її «критичне ставлення до „білоруськості” (часом з елементами літуанофільства)»¹⁴. І знову ж таки, попри доволі сумнівну користь для розвитку сучасної білоруської історіографії східнослов'янського етногенезу, ми мусимо констатувати й не менш сумнівний потенціал цієї ідеї в її можливості трансформуватися до рівня нової білоруської ідентичності, тим більше державної ідеології.

Важко не погодитись з тими фахівцями, котрі вважають, що «зіткнення різних політик пам'яті може істотно вплинути на проблему ідентичності та перспективи цивілізаційної приналежності білоруської нації»¹⁵. Хоча пропонувана ними концепція «цивілізаційного порубіжжя Білорусі» виглядає не надто переконливою, принаймні з української перспективи «мосту між Заходом і Сходом». З огляду ж на те, що «конкуренція на ринку національної білоруської ідентичності не завершена», як переконує А. Філатов, концепція «Порубіжжя» є доволі конкурентоспроможною «в боротьбі за наповнення конкретним змістом ідентичності Білорусі»¹⁶.

¹³ Пацюпа Ю. Куды вядзе лёгіка балцкага аўтахтанізму? // ARCHE. – 2006. – № 1 – 2. – С. 165–166.

¹⁴ Казакевич А. Кароткая генеалогія крыўскае ідэі // Палітычная Сфера: Беларускі навуковы часопіс. – 2006. – № 6. – С. 9–10.

¹⁵ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Беларусь: нация Пограничья. – Вильнюс, 2011. – С. 210.

¹⁶ Філатов А. Беларусь как Пограничье: несколько замечаний о судьбе исследовательского направления // Перекрестки: Журнал исследований восточноевропейского пограничья. – 2007. – № 3–4. – С. 5.

Достатньо виваженою в межах пропонованого підходу виглядає й пропозиція розглядати Білорусь не в межах дилеми «Схід – Захід», а в контексті «суперечки Півдня та Півночі». На думку зокрема І. Бобкова, в такій площині основним партнером в діалозі щодо самовизначення Білорусі може бути саме Україна. В результаті має виникнути розуміння того, що відносини між Україною та Білоруссю стають не «подібністю», а швидше «взаємодоповненням»¹⁷. По суті цей автор закликає актуалізувати можливості «ідентифікації назустріч», яка розкривається у «спільній утопії Цивілізації Міжмор'я» як єдиній можливості вийти з дилеми сукупності колоніальних залежностей і стати на шлях позитивного самовизначення¹⁸.

Амбівалентність сучасної білоруської національної ідентичності позначається й на розвитку історичної науки. На думку деяких дослідників, ситуацію ускладнює й офіційна політика стосовно історичної пам'яті, котра безпосередньо пов'язана з ім'ям Президента Білорусі А. Лукашенка¹⁹. Частково радянський стереотип історичного мислення після здобуття Білоруссю незалежності вдалося деконструювати, але формування нового так і не завершилося. Аналізуючи зокрема рецепцію Великого князівства Литовського у сучасній білоруській історіографії, А. Кравцевич, А. Смоленчук і С. Токть підкреслюють: «У 1994 р. вищу владу в країні очолив А. Лукашенко. За час його правління відбулися повернення до радянських історіографічних поглядів і відлучення білоруських істориків від впливу на державну систему освіти. Як наслідок – у сьогоднішній Республіці Білорусь посилюється розкол між науковою та офіційною історіографією ВКЛ»²⁰. У свою чергу гродненський історик Д. Карев також вважає головною драмою білоруської історії ХХ ст. незавершеність процесу національно-культурного Відродження, котрий обірвався в

¹⁷ Бабкоў І. Вытлумачэнне ру[і]наў. – Мінск, 2005. – С. 84–85.

¹⁸ Филатов А. Беларусь как Пограничье... – С. 13.

¹⁹ Івангородський К. Сучасна білоруська національна історіографія у сприйнятті істориків з Білорусі // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. / Гол. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2016. – Вип. 26. – С. 88–90.

²⁰ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья... – С. 84.

середині 1990-х рр., внаслідок «спроби влади влити „нове вино у старі БРСР-івські міхи”»²¹.

Історіографічна рефлексія

У межах суто наукового аналізу проблеми варто відзначити, що саме цей дослідник чи не єдиний, хто сьогодні здійснив спробу порівняльної інтерпретації білоруської й української історіографій у контексті їхніх націотворчих функцій. Відзначаючи істотне зростання інтелектуальної активності зокрема сучасних білоруських гуманітаріїв, які, «схоже, виходять зі стану летаргічного сну», Д. Карев натомість змушений констатувати, що при цьому «робляться інтенсивні, але поки ще поверхові спроби створення концептуальної моделі історичного минулого білоруського етносу»²². Успіх у цій сфері залежатиме від збалансованості підходів до найважливіших проблем білоруської «мінуўшчыны» (в тому числі від коректності та обґрунтованості їхнього методологічного й історіографічного опрацювання). «На жаль, – резюмує фахівець, – цього сьогодні якраз катастрофічно не вистачає багатьом історичним працям білоруських дослідників»²³.

Не менший сум, на думку Д. Карева, викликає і те, що більшість ключових питань так і залишилася без відповідей. Причому, «вражаючи летом фантазії та таким, що дивує серце „невіглаством” у питаннях етнології, гносеології та теорії історичного пізнання, політичної історії феодальної Білорусі, ряд „відповідей” породжує нові питання, наприклад такі, як щодо професійної компетенції й елементарної сумлінності деяких авторів відносно до історичних фактів»²⁴. Безперечно все це стосується й сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян. Дехто з дослідників усе ж таки демонструє й прагнення проаналізувати доробок своїх колег, проте ґрунтовних студіювань саме білоруського історіографічного дискурсу означеної проблематики поки що нема.

Головними тенденціями сучасних досліджень етногенезу білорусів, скажімо з погляду С. Віцязя, є, з одного боку, «виявлення

²¹ Карев Д.В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. – Вильнюс, 2007. – С. 259.

²² Там само. – С. 9.

²³ Там само. – С. 10.

²⁴ Там само. – С. 23.

взаємозв'язків, цілісності і особливо наслідування етнічних процесів, які демонструють безсумнівну виразність і оригінальність етнічного обличчя мешканців території Білорусі, а з іншого – спільність їхньої історичної долі з населенням сусідніх територій, перш за все – Росії й України»²⁵. Проте, як і більшість його колег, дослідник не йде далі звичайної констатації цієї «потреби», а відтак, залишається незрозумілим, які конкретні кроки в рамках «існуючих концепцій етногенезу білорусів» дозволяють йому говорити про початок останнього з індоевропейської епохи.

У схожому ключі змальовує картину й провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклору НАН Білорусі І. Чаквін, який підсумовує основні аспекти дослідження походження білорусів у такий спосіб: «Перший аспект орієнтований на визначення витоків і причин виникнення особливостей культури, мови, самосвідомості білорусів. Інший – характеризується спробами виявлення етнічних, соціально-економічних і політичних процесів, які привели до формування білоруської народності. Ще один аспект вивчення проблеми стосується більш давніх етапів як східнослов'янського, так і спільнослов'янського етногенезу. Наукові розробки в межах цього аспекту дають змогу виявити ті етнічні ознаки, що зближують і ріднять білорусів з усіма слов'янськими народами й насамперед із росіянами та українцями»²⁶.

Загалом найновішою спробою дослідження питання історіографії етногенезу білорусів став третій том багатотомного видання «Білоруси» (1999)²⁷, хоча він не надто відрізняється від попередньої спроби, здійсненої ще в радянські часи²⁸. Т. Навагородскі з цього приводу зокрема відзначає: «В основу третього тому покладено три праці його автора (В. Бондарчика. – К. І.), опубліковані у 60 – 70-х рр. ХХ ст. Більшість конкретного фактичного матеріалу в томі присвячено білоруській етнографії ХІХ ст., а ХХ ст., особливо його друга половина, показане побіжно й однобічно. Автор аналізує лише праці написані співробітниками

²⁵ Віцязь С. Поліэтнічная (індаеўрапейская) канцэпцыя этнагенезу беларусаў... – С. 28.

²⁶ Чаквін І. Походження білорусів... – С. 13.

²⁷ Беларусь: У 8 т. – Т. 3: Гісторыя этналагічнага вывучэння / В.К. Бандарчык. – Мінск, 1999.

²⁸ Этнаграфія Беларусі: Гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя. – Мінск, 1985. – С. 18–40.

відділу етнології (та й то далеко не всі) і зовсім випадають з його поля зору роботи білоруських етнологів – співробітників кафедр вузів, музеїв тощо. В. Бондарчик, як і раніше, використовує класовий підхід, у межах якого дає й характеристики тих чи інших досліджень»²⁹.

Незважаючи на критичне ставлення багатьох сучасних білоруських істориків до теорії давньоруської народності, її історіографічний аналіз при цьому, як правило, відсутній узагалі, або ж відзначається доволі побіжним характером. Зокрема у такому ключі характеризує проблему Г. Семянчук, до того ж починаючи цю концепцію зі студіювання М. Максимовича та М. Погодіна, хоча в радянській науці вона з'явилася вже після Другої Світової війни³⁰. У цілому ж можна відзначити, що у сучасній білоруській історіографії концепція давньоруської народності дотепер займає доволі міцні позиції. Водночас ми можемо наголосити і на певних спробах її інтеграції до альтернативних теорій етногенезу східних слов'ян. Відтак, деякі дослідники постулюють, з одного боку, наявність «спільної колиски», а з іншого – пояснюють етнічну специфіку білорусів впливом «балтського елементу» додержавного періоду (про це детальніше мова йтиме нижче).

Натомість певне несприйняття альтернативних концепцій з боку «академічних» білоруських дослідників породжує в сучасному історіографічному дискурсі щодо етнічної історії східних слов'ян відчутний вакуум. Це яскраво демонструє стаття І. Чаквіна, опублікована в провідному українському часописі з етнології й присвячена саме аналізу сучасної білоруської історіографії проблеми етногенезу білорусів. З її наповнення складається враження, що в Білорусі й дотепер домінує концепція давньоруської народності, хоч і в модифікованому її трактуванні М. Пилипенком³¹. Зокрема позиція останнього «отримала високу наукову оцінку, наприклад у монографії В. Бондарчика, в якій автор, відзначаючи послідовність концепції М.Ф. Пилипенка, критикував інші етногенетичні схеми»³². У свою чергу І. Чаквін

²⁹ Навагородскі Т.А. Выданне «Беларусы» і яго ўклад у этналагічнае вывучэнне Беларусі // Працы гістарычнага факультэта: Навук. зб. – Вып. 1 / Рэдкал.: У.К. Коршук (адк. рэд.) і інш. – Мінск, 2006. – С. 172–173.

³⁰ Семянчук Г. Ці існавала старажытнаруская народнасць... – С. 10–15.

³¹ Пилипенко М.Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция. – Минск, 1991.

³² Семянчук Г. Ці існавала старажытнаруская народнасць... – С. 8–9.

про «ці схеми» у власному ревію щодо сучасної білоруської історіографії зазначеної проблеми взагалі не згадує, натомість уся вона в його візії охопила доробок лише трьох дослідників, причому запропонована «критика» надзвичайно подібна до «істматівської» методології пізнання, коли уваги достойні лише праці з «єдиноправильною» інтерпретацією того чи іншого питання.

Методологічні та концептуальні труднощі

У цілому доводиться констатувати, що сучасній білоруській історіографії значною мірою притаманний саме радянський стиль також у царині теоретично-методологічного та термінологічного конструювання досліджень, у тому числі й етноісторичних. На нашу думку, це негативно впливає і на дослідження зі східнослов'янського етногенезу в межах усієї білоруської історичної науки. Хоча необхідно зауважити, що в принципі усім сучасним східнослов'янським історіографіям властиві значні недопрацювання у сфері саме теоретично-методологічного базису стосовно історичної специфіки етнологічних проблем. Водночас слід застерегти й від іншої крайності, коли, скажімо, здобутки радянської етнологічної науки заперечуються лише на тій підставі, що вони радянські. Натомість більш плідним видається виважений підхід, у межах якого застосовується критичний метод переосмислення, зокрема теорії етносу та етнічних процесів.

На жаль, далеко не всі білоруські дослідники прагнуть такого переосмислення. Тому й надалі зустрічаються інтерпретації етнічної історії східних слов'ян, згідно стадіально-формаційного підходу. Дехто, як наприклад П. Чигринов, до того ж характеризують це давно спростоване (і науковцями і життям) теоретично-методологічне непорозуміння як «загальноприйняте». Особливо прикро, що така риторика міститься у навчальному посібнику: «У сучасній науці прийнято розділяти становлення і розвиток етносів на три стадіальних періоди. До найранішого відносяться племена, характерні для первісного ладу. З рабовласницьким і феодалним ладом зазвичай пов'язують такий тип етносу, як народність... Підрив економічно-політичної єдності веде до подрібнення народності, оскільки їй ще не властива така стійкість, як нації. Саме це сталося з давньоруською народністю,

коли вузькоєтнічні прагнення окремих князівсько-феодальних кланів переважили інтереси етнічної спільноти»³³.

Попри те, що від середини 1960-х рр. для радянських етнологів (але не для П. Чигринова) так і залишилася невирішеною проблема теоретичного узгодження «марксової п'ятичленки» з етнічної тріадою «плем'я – народність – нація», П. Чигринов і решта його білоруських колег, які є адептами подібного погляду, чомусь впритул не бажають чути «офіційного батька» радянської теорії етносу Ю. Бромля, який неодноразово закликав узагалі не ототожнювати такі поняття, як «плем'я», «народність» і «нація» з явищем «етносу». Адже, перші три спільноти в таксономічному відношенні є не суто етнічними, а є, згідно теорії Ю. Бромля, етносоціальними, яким притаманні цілком інші закономірності спільнотного формування, розвитку та буття.

З позицій радянської методології етногенез білорусів розглядають й інші сучасні білоруські історики. Наприклад, С. Морозова переконує, що «початок етногенезу білорусів, як і багатьох інших сучасних європейських народів, відноситься до останніх етапів первісного ладу, епохи військової демократії та ранньокласового суспільства»³⁴. Не менш дискусійними є й твердження, що в IX – XIII ст. на території Білорусі «уживалися та перепліталися три основні соціально-економічні уклади: родоплемінний, рабовласницький і феодальний», а «феодалізм як формація почався на Білорусі саме з IX ст.»³⁵. Так само, як і те, що «розселення східних слов'ян на території Білорусі співпало в часі з розкладом первісного суспільства і розвитком на білоруських землях переважно феодальних відносин»³⁶. На жаль, подібних анахронізмів у сучасній білоруській історіографії існує доволі багато, але телеологічна істматівська риторика нічого, як відомо, науково не доводить, а лише постулює «єдиноправильне» (причому комусь політично вигідне) бачення тих чи інших історичних явищ.

³³ Чигринов П.Г. История Беларуси. – 2-е изд., доп. – Минск, 2002. – С. 14.

³⁴ Морозова С. Этногенез беларусаў ці этнічныя працэсы на беларускіх землях у XIII – XVI ст. // Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Минск, 2000. – С. 302.

³⁵ Морозова С. Вёска і яе гаспадарка ў IX – XIII ст. // Там само. – С. 37.

³⁶ Коўкель І., Крэнь І. Старажытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі // Там само. – С. 31.

Істотною теоретично-методологічною похибкою слід визнати й поширене у сучасній білоруській історіографії ототожнення етнічних процесів із політичними (етногенез із політогенезом). Крім доволі суперечливого твердження (з яким ми наразі дискутувати не будемо, з огляду на те, що це не є предметом нашого зацікавлення), що вже «в X – XI ст. на території Білорусі створилися перші держави: Полоцьке, Турівське, Смоленське князівства», на чому наголошує зокрема А. Кравцевич, ми цілком не погоджуємося і з його твердженням, що «сама поява держави означає прогрес у соціально-суспільному (? – К. І.) розвитку етносу»³⁷. В іншій праці цей дослідник заплутує ситуацію ще більше, запевняючи, що «відносини між поняттями „етнос” і „держави” можуть бути розглянуті на основі їхньої загальної дефініції»³⁸.

Однак, чомусь цієї дефініції автор не наводить, а натомість переконує, що «етнос і державу об'єднує одне головне завдання – організація функціонування великих людських спільнот». Проте, хотілося б нагадати, що етнос – це спільнота, котра виникає та існує поза волею людей, а отже, вже у цьому вимірі не може (та й не повинна) виконувати будь-яких завдань. А. Кравцевич щось подібне відчуває, а тому обмовляється, що держава «виконує свої функції набагато ефективніше, ніж етнічна організація». Явно помилковим є і наступний пасаж білоруського етнолога: «Однак держава завжди будується на якій-небудь пріоритетній етнічній основі», але ж... США, Австралія, Канада, Швейцарія, СРСР (і цей перелік можна продовжити) навіть близько не мали і не мають жодної «пріоритетної етнічної основи», а що вже казати про минулі часи – Римська, Франкська, Візантійська, Австро-Угорська ба навіть Російська імперії. Незважаючи на це, дослідник постулює: «Саме державні організації відіграли головну роль у формуванні сучасних європейських націй»³⁹. По-перше, нація не тотожна етносу, а по-друге, де ж тоді римська, франкська, візантійська нації і звідки ж тоді, наприклад, білоруська нація, яка не мала своєї середньовічної держави?

Теоретично неправомірним (і це доводили навіть радянські етнологи) є також ототожнення з етносом народності, навіть

³⁷ Краўцэвіч А. Асноўныя храналагічныя рубяжы... – С. 176.

³⁸ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья... – С. 81.

³⁹ Там само.

«давньоруської». Проте, й у цій площині можна зауважити певну амбівалентність інтерпретацій. Скажімо, найбільший апологет концепту «давньоруська народність» у сучасній білоруській історіографії Е. Загорульський в одній зі своїх розвідок спочатку цілком справедливо стверджує: «народність – це не лише етнічна, але й соціальна історична спільність людей»⁴⁰. Однак вже за кілька абзаців бачимо діаметрально протилежне трактування давньоруської народності: «Одноманітність матеріальної культури переконливо доводить існування єдиного давньоруського етносу»⁴¹. Таким чином, вже на теоретичному рівні студій відносно давньоруської народності можемо діагностувати значні проблеми щодо верифікації цієї концепції.

Загалом необхідно відзначити й істотну термінологічну плутанину щодо етнічних категорій у всіх сучасних східнослов'янських історіографіях. Не є винятком у цьому розрізі й дослідження деяких білоруських учених. Ось характерний приклад: «Східні слов'яни, котрі мешкали на території сучасної Білорусі, були об'єднані в племена кривичів, дреговичі, радимичів. При цьому етнічна самосвідомість на етапі ранньофеодальної державності була переважно племінною»⁴². Не вдаючись до з'ясування, що розуміє автор під «ранньофеодальною державністю» білорусів, не можна, втім, оминати його характеристику етнічної самосвідомості як «племінної». Крім того, що встановити і проаналізувати це явище надзвичайно складно навіть на рівні нинішніх етнічних спільнот, приписувати ж йому будь-які епітети на рівні спільнот дописемних і науково неможливо, і методологічно неправомірно.

Не менш проблематичним виглядає і припущення Г. Штихова, згідно якого, кривичі, радимичі та дреговичі «являли собою не племена, а союзи племен», які по суті одночасно, на думку археолога, становили собою «протонародності („народцы») й

⁴⁰ Загорульський Э.М. О времени и условиях формирования древнерусской народности // Укр. істор. журн. (Далі – УІЖ). – 2001. – № 3. – С. 24.

⁴¹ Там само. – С. 25.

⁴² Богданович А.Б. Генезис и эволюция этнической идентичности белорусов // XXI век: актуальные проблемы исторической науки / Редкол.: В.Н. Сидорцов. (отв. ред.) и др. – Минск, 2004. – С. 199.

одночасно державні утворення чи прото-держави»⁴³. Переконані, навіть фахівець навряд чи зрозуміє з такого виверту, ким же були ті спільноти. Вище ми вже відзначали тенденцію серед праць сучасних білоруських істориків помилково ототожнювати етно- та політогенез, але в пропозиції Г. Штихова можна виділити ще одну суперечність. Термін «союз племен» (і про це історики (у тому числі радянські) говорили не раз) є надзвичайно умовним, зокрема й щодо застосування його до східних слов'ян додержавного періоду, але ще більш проблематичним є пропонований термін «протонародність», особливо враховуючи ту обставину, що Г. Штихов не пояснює, що він розуміє під цією категорією і чим гірший за нього, скажімо, термін «постплем'я».

Необхідність виваженішого та уважнішого ставлення до етнотермінології усвідомлюють і деякі сучасні білоруські дослідники. Так, Ю. Несцярівіч підкреслює: «Сьогодні разом із пошуками нових джерел і адекватної інтерпретації їхніх даних на ґрунті оптимальних теоретичних схем, найбільш істотним за розробки етнічної історії білорусів є саме уточнення та вдосконалення етнічної та етноантропологічної термінології»⁴⁴. Свої міркування історик висловлює на прикладі критики етнологічної термінології, яку застосовує І. Марзалюк у книзі «Людзі даўняй Беларусі»⁴⁵: «Не приймаючи термін „давньоруська народність” і відкидаючи тим самим існування подібної суспільно-історичної спільноти, Ігор Марзалюк пропонує „визначати Київську Русь як метаєтнополітичну спільноту”... Тим самим, – продовжує Ю. Несцярівіч, – він визнає наявність тієї ж етнополітичної спільноти, яку відкидає, тільки позначає теоретично-етнологічним, а не історико-етнологічним терміном»⁴⁶. Хоча ми, у свою чергу, наголосимо, що Ю. Несцярівіч також не зовсім методологічно коректно ставить у один ряд теоретичні та «історико-етнологічні» терміни.

⁴³ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Мінск, 2000. – С. 31.

⁴⁴ Несцярівіч Ю. Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі беларусаў // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2005. – Т. 11. – С. 195.

⁴⁵ Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыя-культурныя стэрэатыпы (X – XVII ст.). – Магілёў, 2003. – С. 28–29.

⁴⁶ Несцярівіч Ю. Некаторыя меркаванні... – С. 199.

Щоправда не можна не відзначити і той факт, що деякі сучасні білоруські науковці цілком слушно та вмотивовано намагаються розширити теоретично-методологічний арсенал пошуків, зокрема засобом звернення до дослідницьких практик суміжних наукових дисциплін. Наскільки виправданими будуть такі дії, звісно, покаже час. Так, наприклад, згадувані вже А. Дзермант і С. Санько, розробляючи «автохтоністську балтську модель білоруського етногенезу», намагалися, згідно їхніх запевнень, «несуперечливо ув'язати весь комплекс даних, накопичених у пріоритетних для етногенетики дисциплінах, таких як фізична антропология й етногенетика, лінгвістика, археология й історіография, етнография, фольклористика та деяких інших (цікаво, яких? – К. І.), які не залежать від примх дослідників відносити факти до релевантних і нерелевантних»⁴⁷.

Альтернативи: балти чи слов'яни?

З огляду на це, спробуємо дещо детальніше зупинитися на версіях етногенезу східних слов'ян, зокрема білорусів, які пропонують у сучасній білоруській історіографії такі суміжні дисципліни, як археология, антропология, генетика, лінгвістика. Так, С. Вяргей у найновішій колективній монографії з археології Білорусі зауважує, що питання етнічної історії є традиційно складними для цієї галузі науки. Тому у пропонованому виданні під час створення відповідної схеми етнокультурного розвитку дослідники прагнули комплексно підходити до джерел, широко залучаючи дані інших гуманітарних наук. Однак, на думку вченого, «все ж таки основні положення етнічної історії стародавнього населення Білорусі будуються на археологічних матеріалах, які дають можливість простежити процеси його розселення, міграцій, елементи культурних запозичень, асиміляції прийшлих або місцевих племен і утворення нових етносів»⁴⁸.

Співставлення відомостей із різних джерел дозволило сучасним білоруським археологам дійти висновків про приналежність східним балтам таких археологічних культур, як дніпровська, штрихованої кераміки, мілоградська, банцерівська, тушемлянська;

⁴⁷ Дзермант А., Санько С. Этногенез беларусаў... – С. 236.

⁴⁸ Археология Беларуси: У 4 т. – Т. 2: Железный век и раннее сярэднявечча / А.А. Егарэйчанка, В.І. Шадыра, В.С. Вяргей і інш.; пад рэд. В.І. Шадыры, В.С. Вяргей. – Мінск, 1999. – С. 433.

західні балти відіграли важливу роль у формуванні культури східнолитовських курганів. Присутність германців на території Білорусі пов'язується з носіями вельбарської культури II – IV ст. Натомість донині дискусійною залишається етнічна приналежність зарубинецької культури. Типологічну близькість з київською культурою вдалося простежити щодо таких слов'янських культур, як колочинська, пеньківська та певною мірою пражська. Щодо періоду раннього середньовіччя, то «стрижнем етнічних процесів на території Білорусі стають взаємовідносини балтів і слов'ян»⁴⁹.

Із тим, що початок слов'янства на території Білорусі пов'язаний з київською археологічною культурою (яку дехто відносить до «реліктової гілки гіпотетичної протослов'яно-балтської спільноти»), погоджуються не всі фахівці, наголошуючи на загалом слабкій дослідженості її решток⁵⁰. Незважаючи на етнічну невизначеність зарубинецької культури, А. Єгорейченко переконаний, що «участь її носіїв і їхніх нащадків у становленні слов'янського етнічного масиву не викликає сумнівів»⁵¹. Дискусійним залишається й питання про етнічну приналежність колочинської культури, адже, крім слов'янського прив'язки, деякі дослідники доводять її належність балтам⁵². Натомість Г. Штихов вважає, що найімовірніше ця культура справді була балтською, але знаходилася під потужним впливом слов'ян⁵³. У свою чергу А. Кравцевич вважає, що «етнічна історія білорусів починається від VI ст., з приходом на балтські й угро-фінські землі Подніпров'я та Подвиння слов'ян – носіїв пражської культури»⁵⁴.

Таким чином, не важко помітити, що етнічна історія білоруських земель на цьому етапі так чи інакше пов'язана з археологічними культурами балтського конгломерату місцевого населення. І лише в V – VI ст. у Західному Поліссі з'явилося

⁴⁹ Там само. – С. 433–434.

⁵⁰ Щукин М.Б. Рождение славян // Стратум: структуры и катастрофы: Сборник символической индоевропейской истории. – СПб., 1997. – С. 110–147; Дзермант А., Санько С. Етнагенез беларусаў... – С. 247.

⁵¹ Егарэйчанка А. Зарубінецкая культура // Археалогія Беларусі: У 4 т. – Т. 2... – С. 270.

⁵² Мядзведзеў А.М. Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку (VIII ст. да н. э. — VIII ст. н. э.) // Беларускі гістарычны агляд. – 1994. – Т. 1. – Сш. 1. – С. 37.

⁵³ Гісторыя Беларусі: У 6 т. – Т. 1: Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / Рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2007. – С. 130.

⁵⁴ Краўцэвіч А. Асноўныя храналагічныя рубяжы... – С. 175.

населення пражської культури, в слов'янській приналежності якої науковці не мають жодних сумнівів. Саме з цим процесом археологи пов'язують інтенсифікацію соціально-економічного життя, зокрема виникнення багатьох міст, що й стало основною причиною доволі швидкої асиміляції балтського населення. Саме тому, як переконує Г. Штихов, «важливо брати за найважливішу віху в історії Білорусі VI ст. і шерг наступних століть і вважати їх раннім середньовіччям у Білорусі»⁵⁵. Слід також зауважити, що саме на основі встановлених археологами тісних взаємин слов'ян і балтів на додержавному етапі розвитку східних слов'ян базується й так звана «субстратна теорія».

Останню, як доводять деякі сучасні білоруські вчені, підтверджують і дані антропології, що володіє методами визначення ступеня спорідненості між давніми і сучасними спільнотами. Відтак, сучасні білоруські антропологи спробували порівняти в межах цього підходу групи білорусів, литовців, українців, росіян і поляків, які проживають на території Білорусі. Було встановлено, що до гіпотетичного пласта предків найближчими є білоруси та литовці⁵⁶. Крім цього, вивчення матеріалу за 12 основними генами показало, що литовський етнос відрізняється від білоруського на 2 гени, російський – на 8, український – на 4, польський – на 6 генів. Це, на думку Г. Штихова, яскраво підтверджує значимість архаїчної балтської основи білоруського етносу⁵⁷.

Враховуючи наведені результати, деякі сучасні білоруські дослідники йдуть ще далі, переконуючи, що основою білоруського етносу дотепер є саме балти, а не слов'яни, масової міграції яких на землі сучасної Білорусі взагалі не було⁵⁸. На цій основі будують свою гіпотезу А. Дзермант і С. Санько, згідно якої, білоруси, по-перше, є безпосередніми нащадками першопоселенців краю; по-друге, жодні міграції не вплинули на їхній антропологічний вигляд; по-третє, не було жодної слов'янської міграції та по-четверте, найбільша схожість нинішніх білорусів пов'язана із балтійськими

⁵⁵ Гісторыя Беларусі: У 6 т. – Т. 1: Старажытная Беларусь... – С. 124.

⁵⁶ Мікуліч А. Этнічная гісторыя беларусаў паводле антрапалагічных дадзеных // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 2. – С. 7–11.

⁵⁷ Штыхаў Г. Вытокі беларускага этнасу // Гісторыя Беларусі: У 6 т. – Т. 1... – С. 324.

⁵⁸ Емельяныч В. Роля міграцый у фарміраванні антрапалагічнага складу беларусаў (да гісторыі праблемы) // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1997. – Вып. 11. – С. 8.

народами. Ці тези, як вважають їхні творці, «явно суперечать загальноприйнятому погляду на походження білорусів і дозволяють ставити під питання правильність їхнього долучення до слов'янської етнічної спільності»⁵⁹. Попри сміливість подібних припущень, на нашу думку, ця гіпотеза навряд чи матиме далекосяжні наслідки, оскільки антропологічна єдність будь-якого населення, а тим більше настільки стародавнього, поняття доволі умовне. І відносно балтів, і відносно слов'ян. Так, ще радянські антропологи, зокрема В. Алексєєв, довели неоднорідність антропологічного складу різних груп східних слов'ян, у тому числі внаслідок їхніх контактів із балтами та фіно-уграми. У цьому контексті більш перспективним може бути дослідження рівня антропогенетичних зв'язків білоруського етносу з його сусідами, що зокрема демонструє у своїх студіях сучасний білоруський антрополог А. Мікуліч⁶⁰.

Вагома роль археології й антропології у дослідженні етногенезу східних слов'ян безперечно не викликає жодних сумнівів. Однак у цьому питанні дослідники мають рахуватися й із висновками лінгвістів. Тому слід погодитись із Е. Загорульським, що «без лінгвістичних координат використовувати навіть добре датовані археологічні культури для визначення початків слов'ян неможливо». Щоправда, з іншого боку, як зауважує цей же фахівець, «напевно, найбільшою перепорою у вирішенні хронологічних питань слов'янського етногенезу є відмітне розуміння лінгвістами механізму виділення слов'ян із попередньої (індоевропейської. – К. І.) спільноти»⁶¹. Отже, залучення лінгвістичних даних також не вирішує усіх проблем у галузі дослідження етнічної історії східних слов'ян, хоча безсумнівно багато в чому й допомагає.

Характерною тенденцією у межах сучасної білоруської історіографії відносно етногенезу східних слов'ян, на наш погляд, є

⁵⁹ Дзермант А., Санько С. Этногенез беларусаў... – С. 240–241.

⁶⁰ Мікуліч А.И. Геногеография и этническая история народонаселения Беларуси по данным антропологии // Балто-славянские исследования: Сб. науч. тр. – М., 1998; Мікуліч А. Антрапагенетычныя сувязі беларусаў з памежнымі этнасамі // Беларусіка – Albaruthenica. – Кн. 22: Нацыянальныя пытанні / Рэдкал.: Э. Дубянецкі (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2001.

⁶¹ Загорульский Э.М. Проблема датирования начала славянского этногенеза // Працы гістарычнага факультэта: Наук. зб. – Вып. 1 / Рэдкал.: У.К. Коршук (адк. рэд.) і інш. – Мінск, 2006. – С. 154, 156.

поява так би мовити альтернативних версій саме етногенезу білорусів. Наприклад, подібний підхід демонструє С. Віцязь, який пропонує «поліетнічну (індоєвропейську) концепцію етногенезу білорусів», у якому «взяли змістовну участь балти, іранці, германці (переважно скандинави) та слов'яни», що у свою чергу «дозволяє розглядати Білорусь як хранительку стародавнього індоєвропейського генофонду»⁶². Не менш «екзотичною» є й версія Я. Філіповіча, згідно якої, білоруси походять від індо-іранців Причорномор'я, як і всі народи, котрі тепер називаються слов'янськими народами, і саме від цих індо-іранців пішла наша білоруська мова – найстародавніша мова серед слов'янських мов»⁶³.

Не уникла сучасна білоруська історіографія етнічної історії східних слов'ян й тенденції до антинаукової міфологізації цієї сфери. Це в принципі властиво сьогодні всім східнослов'янським історіографіям (особливо російській). Такою зокрема можна вважати книгу В. Пьянова «Древность славян» (2005). Вже на самому початку автор істотно заплутує ситуацію, відзначаючи, «що структура розділів книги не завжди відповідає розкриттю тих чи інших понять у тому чи іншому розділі»⁶⁴. В аналізі історіографії на повному серйозі обговорюється «проблема» щодо «походження слов'ян як прибульців із Великої Медведиці»⁶⁵. Давньоіндійське походження білорусів засвідчують сучасні населені пункти в Білорусі з назвою «Карма», а звичаї слов'янського землеробства призвели до розквіту цивілізації на берегах Нілу. Причому тотальну колонізацію Стародавнього Світу слов'янами забезпечила «слов'янська традиція стимулювання дітонародження», очевидно, властива тільки їм. На жаль, подібні фантазії знаходять своїх прихильників серед сучасників, але найгірше те, що вони істотно шкодять пошукам істини, створюючи негативний образ реальної науки, яка начебто «зловмисно» приховує від усіх «правду».

До більш науково виважених альтернативних версій етногенезу білорусів можна зарахувати і так звану «крывіцку канцэпцыю», згідно якої етнос білорусів сформувався на основі

⁶² Віцязь С. Поліетнічная (індаеўрапейская) канцэпцыя этнагенезу беларусаў... – С. 33.

⁶³ Філіповіч Я. Маё бачанне этнагенезу беларусаў // Беларусіка – Albaruthenica. – Кн. 22: Нацыянальныя пытанні / Рэдкал.: Э. Дубянецкі (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2001. – С. 22.

⁶⁴ Пьянов В.И. Древность славян. – Минск, 2005. – С. 5.

⁶⁵ Там само. – С. 7.

східнослов'янських племен кривичів, дреговичів і радимичів без стадії «спільної колиски» давньоруської народності. Проте, переконливість цього підходу полягає насамперед у тому, що вона не спроможна пояснити появу білоруської етнічності серед населення Південної Білорусі, адже кривичі мешкали на Півночі країни. Не більше ясності вносить і «фінська» версія, згідно якої саме фіно-угорський субстрат є первинним в етносі білорусів. Зустрічаються також концепції, що взагалі заперечують самостійне формування й існування етнічної спільноти білорусів («польська», «великоросійська»), які сучасні білоруські історики піддають цілком справедливому запереченню (див., наприклад, працю С. Морозової⁶⁶).

Не надто переконливою (як ми вже в цьому могли переконатися вище) є й «автохтонна балтська» гіпотеза, згідно якої «білоруси – це слов'яномовні балти» (А. Дзермант, С. Санько). Крім антропологічної відносності її «доказової бази», значною проблемою є й намагання хоч якось пояснити, чому балти почали розмовляти слов'янською мовою. На думку її adeptів, «у поширенні слов'янської мови [основну роль] відіграли метаєтнічні військово-торговельні корпорації „русі“, серед яких переважали вихідці зі Скандинавії». Тобто, слов'янізували білорусів-балтів не слов'яни! Не покращує ситуації й застереження щодо умовності терміну «балти», який, згідно Ф. де Сосюра, являє собою «конвенційний, довільний знак»⁶⁷, тобто вже й балти – не зовсім балти, але зовсім не слов'яни?!

Невдовзі по публікації цих міркувань А. Дзермант і С. Санько змушені були дискутувати з досить умотивованими застереженнями (передусім у філологічному вимірі) відносно їхньої гіпотези «балтського автохтонізму», висловленими Ю. Пацюпою. На думку останнього, запропоновані «голые дапушчэньня» можна робити «тільки цілком абстрагувавшись від фактів історії білоруської мови» та «повірити їм може тільки той, хто нічого про ці факти не чув»⁶⁸. Спростовуючи всі доводи свого опонента, А. Дзермант і С. Санько, між іншим, наголошують на тому, що, «декларована» перевага слов'ян на території Білорусі, «вимагає спеціального наукового аналізу, якому прихильники

⁶⁶ Морозова С. Етнагенез беларусаў ці этнічныя працэсы... – С. 309–308.

⁶⁷ Дзермант А., Санько С. Етнагенез беларусаў... – С. 251, 252.

⁶⁸ Пацюпа Ю. Куды вядзе лёгкі балцкага аўтахтанізму... – С. 165.

масової слов'янської міграції ніколи не надавали належної уваги»⁶⁹.

Однак подібний докір можна закинути й цим дослідникам, гіпотеза яких викладена у жанрі невеликої розвідки, а не солідної наукової монографії, де проблемі була б надана «належна увага». Загалом же ситуація із відсутністю спеціальних наукових досліджень у сфері етнічної історії східних слов'ян на рівні дисертацій і монографій є поки що панівною у межах сучасної білоруської історіографії. З іншого боку, як уже відзначалося, це зумовлює псевдонаукові спекуляції у вигляді відверто надуманих і неправдивих (зате, сенсаційно привабливих) гіпотез. Водночас надмірне захоплення «антропологізацією» в дослідженнях білоруського етногенезу створює ілюзію, що етнічне оприявнюється в першу чергу через біологічне, що є неприпустимо з погляду етнологічної методології.

З огляду на представлену вище версію «антропологічної тотожності» сучасних білорусів давнім балтам, не можна не зупинитись на одній із книг, яка хоч і є вельми закономірним наслідком подібних теоретизувань, проте, викликає серйозне занепокоєння. Мова йде про нещодавно опублікований твір редактора газети «Секретные исследования» В. Деружинського «Таємниці білоруської історії». Звісно цей публіцистично-популярний опус можна було б залишити осторонь і не згадувати про нього в межах аналізу сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, тим більше його автор не є фахівцем з історії взагалі. Можна було б і лише поспівчувати авторові в його намаганнях переконати всіх, що білоруси, українці та росіяни – не слов'яни⁷⁰ (втім, до нього це робилося вже неодноразово), якби не одне «але». Цим «але» є яскраво виявлений расовий підхід до етногенезу, насамперед білоруського: «Етнос – не просто народ, – каже він, – а рідня однієї крові» й «національні традиції етносу – це в першу чергу генетичні особливості сім'ї»⁷¹. Крім того, що наукою давно доведено помилковість «біологізації» етнічності, подібні погляди є доволі небезпечними на рівні їхнього суспільного сприйняття. Наслідки ж «расової винятковості» одного

⁶⁹ Дзермант А., Санько С. Этногенез беларусаў II: Яшчэ раз пра навуку і ідэалогію, або Куды вядзе «лопка здаровага розуму» // АРСНЕ. – 2006. – № 3. – С. 198.

⁷⁰ Деружинский В.В. Тайны белоруской истории. – Минск, 2009. – С. 49.

⁷¹ Там само. – С. 555.

етносу людство (і не в останню чергу самий білоруський етнос) вже відчуло в усій повноті в середині ХХ ст.

До альтернативних версій білоруського етногенезу, що сьогодні з'явилися в історіографії, можна віднести й «порубіжну», котру пропонують А. Кравцевич, А. Смоленчук і С. Токть. Вони трактують поняття «порубіжжя» як зону давнього культурно-цивілізаційного конфлікту Заходу і Сходу Європи. Виходячи з цього, дослідники намагалися «розглянути вплив цивілізаційного Порубіжжя на процес етногенезу білорусів, на формування білоруської нації й особливості її менталітету та культури пам'яті»⁷². Однак, за уважнішого аналізу цього підходу, можна констатувати, що за своїм змістом він є лише версією інтерпретації так званої «субстратної теорії». Адже дослідники досить недвозначно стверджують, що саме «балто-слов'янські контакти стали одним із найважливіших факторів етногенезу білорусів»⁷³.

«Субстратна» альтернатива: балто-слов'яни

Аналіз сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду в цілому переконує нас, що серед незалежних білоруських дослідників панівною сьогодні є саме «субстратна теорія», хоч і з різними, як ми могли вже переконатися, її модифікаціями. Витоки цієї концепції сягають ще радянських часів, зокрема досліджень російського археолога В. Седова⁷⁴, який висунув гіпотезу про відчутний вплив «балтського субстрату» на етногенез білорусів (так званий слов'яно-балтський симбіоз). Звісно, це суперечило загальноприйнятій радянській заідеологізованій трактовці етногенезу східних слов'ян (з «єдиної народності»), тому більш менш помітного розвитку ця теорія набула вже зі здобуттям Білорусією незалежності. В межах названого напряму йде мова також про фіно-угорський субстрат в етногенезі росіян і скіфо-сарматський – в українському. Сьогодні концепція балтського субстрату в етногенезі білорусів, хоч і отримала широке визнання в науковому співтоваристві країни, але поки що так і не набула завершеного концептуального ґрунтового оформлення у вигляді чітко структурованої наукової теорії.

⁷² Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья... – С. 5.

⁷³ Там само. – С. 207.

⁷⁴ Седов В. Славяне Верхнего Поднепрорья и Подвинья. – М., 1970.

Найбільшим прихильником «субстратної теорії» у сучасній білоруській історіографії є археолог Г. Штихов, згідно досліджень якого, картографування відповідних старожитностей свідчить, що географічний ареал давньобалтських поселень у Східній Європі передував старобілоруському населенню, а це «наперед визначило участь балтського субстрату (підоснови) в подальшому формуванні місцевих популяцій, топоніміки, антропологічних рис»⁷⁵. Починаючи з кінця VII ст., відбувалося широке проникнення слов'ян в області, де знаходилися балти, що зумовило слов'янізацію дніпровського балтомовного населення. Причому, згідно думки Г. Штихова, це невдовзі вже простежується за зовнішнім виглядом кривичів-полочан, дреговичів і радимичів⁷⁶. З іншого боку, асимілювалися в ході цього процесу не лише балти, але й останні деінде асимілювали слов'ян. Хоча саме «слов'янізація» виявилася потужнішою, а відтак, слов'яни (хоч і етнічно «доповнені» балтами) стають основним населенням білоруських земель. Оскільки, як зауважує археолог, білоруський етнос формувався внаслідок поступової асиміляції слов'янськими племенами балтського населення, постільки при цьому мало відбуватися взаємопроникнення слов'янської та балтської мов, культур і ментальностей⁷⁷.

Прихильність до цієї концепції демонструють й інші сучасні білоруські науковці. Так, В. Орлов і Г. Сагановіч, підкреслюючи, що обшири, зайняті кривичами, дреговичами та радимичами, окреслили зону майбутньої етнічної території Білорусі, наголошують: «Специфікою ж, яка виокремлювала її серед інших східнослов'янських територій, став виразний балтський етнічний вплив»⁷⁸. Саме ця концепція покладена й в основу синтетичної версії історії Білорусі, авторства Г. Сагановіча. Як стверджує цей історик, саме локальні варіанти (балтської за етнічною належністю) банцерівської археологічної культури «стали тією основою, на якій з приходом слов'ян почали формуватися нові етнічні спільноти. Таким чином, – підсумовує автор, – балтомовні племінні

⁷⁵ Штыхаў Г. Вытокі беларускага этнасу... – С. 323.

⁷⁶ Там само. – С. 325.

⁷⁷ Штыхов Г.В. У истоков белорусской народности // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 36.

⁷⁸ Арлоў У., Сагановіч Г. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918): Падзеі. Даты. Ілюстрацыі. – Вільня, 2002. – С. 7.

угруповання виявилися субстратом (підосною) білоруського етногенезу»⁷⁹.

Балтський субстрат у сенсі стрижневого чинника білоруського етногенезу розглядає і Г. Семянчук, також підкреслюючи, що з появою у IX – X ст. сталих укріплених поселень із адміністративними функціями (Полоцьк, Вітебськ, Мінськ, Турів) слов'янізація місцевого люду в більшості білоруських регіонів істотно посилилася. Внаслідок цього сформувалися нові етнічні спільноти, відомі за джерелами як дреговичі, радимичі та кривичі, в культурі та мові яких змішалися слов'янські та балтські елементи. Це були «вже етнічні групи нової якості, в яких переважали слов'янські риси»⁸⁰.

Виходячи з положень «субстратної теорії» свою «етнічну» періодизацію історії Білорусі (про що вже йшлося) вибудовує й А. Кравцевич. На думку останнього, саме VI ст. – це перший рубіж в етнічній історії білорусів, пов'язаний із появою на білоруських теренах слов'ян і початком процесу балто-слов'янських контактів. Характерною особливістю останніх, як зауважує фахівець, була їхня хронологічна нерівномірність. Якщо на Подніпров'ї і Подвинні цей процес в основному завершився в XII – XIII ст., то на Понеманні він тягнувся аж до середини XX ст., але «скрізь результат був однаковим – поширення етнічної білоруської території». Саме тому, як переконує вчений, «процес балто-слов'янських контактів можна однозначно оцінити як найзначніше (<буйнейшае>) явище в історії країни»⁸¹.

Не так давно А. Кравцевич, спільно з А. Смоленчуком і С. Токтем, запропонували «порубіжний» варіант «субстратної теорії», згідно з яким, етнос, що створив Білорусь – «країну багатопланового порубіжжя», – сам «сформувався на етнічному Порубіжжі й, по суті, є продуктом міжетнічного контакту східних балтів зі східними слов'янами»⁸². Причому «виникнення білоруського етносу, – на думку цих дослідників, – пов'язане з найбільшим явищем європейської історії – Великим переселенням народів», по завершенні якого (рубіж X – XI ст.) «можна вже

⁷⁹ Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. – Мінск, 2001. – С. 16–17.

⁸⁰ Семянчук Г. Ці існавала старажытнаруская народнасць... – С. 18.

⁸¹ Краўцэвіч А. Асноўныя храналагічныя рубяжы... – С. 176.

⁸² Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья... – С. 5.

оцінювати наслідки розселення слов'ян», зокрема на території Білорусі. Адже «тут як результат балто-слов'янської взаємодії сформувалися нові етнічні утворення – субетноси, які в наступні століття злилися в білоруський народ»⁸³. Крім згаданих, апологетами «субстратного підходу» в сучасній білоруській історіографії є також І. Марзалюк⁸⁴, С. Морозова⁸⁵, А. Медведєв⁸⁶, Л. Дучиц⁸⁷ та інші дослідники.

Однак далеко не всі білоруські історики поділяють погляд щодо правомірності теорії «балтського субстрату» в етногенезі білорусів. Хоча основне вістря критики щодо цієї концепції спрямоване, по суті, лише на визначення міри й ступеня впливу балтських субстратних елементів культури та мови на етнічні особливості білорусів. Частина опонентів переконує, що цей вплив був незначним, інші наголошують на стадіальній непослідовності теорії В. Сєдова. Як зауважує І. Чаквін, відзначається, наприклад, що давні культурно-мовні особливості, які з'явилися у східнослов'янського населення Білорусі в процесі асиміляції балтів, творилися спочатку в союзі племен кривичів, дреговичів і радимичів, потім у західній групі давньоруської народності, а не перейшли безпосередньо від балтів до білорусів⁸⁸.

На наше переконання, багато в чому успіх у дослідженні етнічної історії східних слов'ян, у тому числі білорусів, залежить у першу чергу від об'єктивної реконструкції загальнослов'янського етногенезу. На жаль, у сучасній білоруській історіографії цією проблематикою на належному науковому рівні поки що ніхто не займається, що безумовно перешкоджає й студіюванням відносно етногенезу власне білорусів. Зокрема важливим і актуальним питанням залишається «пошук» прабатьківщини слов'ян. Відзначаючи, що навіть провідні дослідники цієї проблеми

⁸³ Там само. – С. 9, 7, 14, 16–17.

⁸⁴ Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыя-культурныя стэрэатыпы (X – XVII ст.). – Мажілеў, 2003; Марзалюк І. Да пытання аб этнічнай і палітычнай свядомасці ўсходнеславянскага насельніцтва ў X – XIII стст. // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 1998. – Т. 1.

⁸⁵ Морозова С. Вёска і яе гаспадарка... – С. 36.

⁸⁶ Мядзведзеў А. Да пытання аб паходжанні беларусаў (па дадзеных археалогіі і мовазнаўства) // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1998. – Вып. 13. – С. 10–15.

⁸⁷ Дучыц Л. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку другога тыс. н. э. // Беларускі гістарычны агляд. – 1995. – Т. 2. – Сш. 1 (2). – С. 15–30.

⁸⁸ Чаквін І. Походження білорусів... – С. 7.

«елементарно заплуталися», білоруський історик С. Рассадін у своїй статті, присвяченій історіографії відносно прабатьківщини слов'ян, простежує й інші «сюрпризи», котрі підносить «серце слов'янщини» науковцям⁸⁹.

Невирішеність цієї проблеми значно звужує евристичні можливості істориків, які змушені висловлювати свої міркування, внаслідок цього, переважно в гіпотетичному ключі. Так, наприклад С. Морозова, досліджуючи етногенез білорусів, стверджує: «Слов'яни виділилися з індоєвропейської спільності одночасно або трохи пізніше балтів. Задовільної відповіді на питання щодо слов'янської прабатьківщини немає. На Білорусь вони прийшли швидше за все із Західної і Центральної Європи, з межиріччя Вісли та Ельби»⁹⁰. Тобто, як бачимо, суцільне припущення, котре не підтвержене жодними об'єктивними фактами.

Зрештою, навіть противники концепції слов'янської міграції на землі сучасної Білорусі змушені визнавати ключовим саме питання загальнослов'янського етногенезу. Таку позицію зокрема демонструють А. Дзермант і С. Санько: «Справжньою проблемою є не балтська основа білоруського народу, але етногенез слов'ян і адекватне обґрунтування процесу слов'янізації автохтонного населення. Розв'язання цієї проблеми так само неможливо обмежувати тільки рамками географічної локалізації праслов'янського етносу на обширах або між Віслою і Одером, або між Дніпром і Бугом, хоча б тому, що обов'язково треба мати на увазі прийняту більшістю лінгвістів теорію про розвиток слов'янських мов з периферійних балтських діалектів»⁹¹.

Відомо, проте, що вже на початку свого існування теорія так званого «балто-слов'янської прамови» зазнавала обґрунтованої критики з боку таких відомих лінгвістів, як І. Бодуен де Куртене, А. Мейе, Я. Ендзелін та ін. У наш час чимало авторитетних фахівців вважають її штучною побудовою та намагаються говорити переважно про тривалі контакти балтських і слов'янських мов, про паралелізм їхнього розвитку, що цілком пояснює природу тих

⁸⁹ Рассадін С.Е. «*Samò serce słowianszczyzny*», или сюрпризы так называемой славянской прародины // *Працы гістарычнага факультэта: Навук. зб. – Вып. 1 / Рэдкал.: У.К. Коршук (адк. рэд.) і інш. – Мінск, 2006. – С. 101–105.*

⁹⁰ Морозова С. *Этнагенез беларусаў ці этнічныя працэсы...* – С. 305.

⁹¹ Дзермант А., Санько С. *Этнагенез беларусаў II...* – С. 198; Мартынаў В. *Этнагенез славян: мова і міф // Спадчына. – 1996. – № 4. – С. 164–182.*

загальних явищ, якими ці мови характеризуються. Однак, як переконує Е. Загорульський, саме об'єднання зусиль археологів і лінгвістів дозволить вирішити проблему датування початку слов'янського етногенезу. При цьому, найбільш вірогідною причиною виникнення слов'ян, і балтів, і германців, дослідник вважає потужну етнічну міксацію, котра своєю чергою стала основною причиною розладнання індоєвропейських діалектів і утворення відокремлених мовних груп або окремих конкретних індоєвропейських мов. Зрештою, Е. Загорульський доходить висновку, що балти, слов'яни і германці виділилися одночасно із середовища північних індоєвропейців після приходу останніх в європейську область північніше Карпат⁹². Сталося ця приблизно у середині III тис. до н. е.

Етнос білорусів чи білоруський етнос

Незважаючи на появу альтернативних варіантів у дослідженні етногенезу східних слов'ян, зрештою, як не важко переконатися, більшість концепцій у сучасній білоруській історіографії щодо етногенезу зокрема білорусів наголошують моноетнічне походження останніх, тобто саме із слов'янського етнічного конгломерату. Заперечення ж етнічних контактів між різними етносами та як результат цього – взаємовпливи між ними є помилковим. Яскравим прикладом цьому є й етнічна історія білоруського етносу. Тому білоруські історики виділяють декілька етапів його етногенезу, хоча в цьому простежуються й певні намагання «задавнити» існування білоруської етнічної спільноти, що, втім, є характерним і закономірним явищем для будь-якої національної історіографії, котра перебуває на стадії концептуального оформлення.

Промовистим прикладом цього може бути й один із варіантів синтетичної «Історії Білорусі», опублікований 2000 р. у вигляді курсу лекцій. У ньому автори виділяють чотири «великі етнічні епохи» в етногенезі білорусів. Перша починається з доіндоєвропейського населення, наступна вже пов'язана власне з індоєвропейцями та «визначається як балтська». Третій етап пов'язаний зі слов'янським заселенням Білорусі (від III ст. до н. е.).

⁹² Загорульський Э.М. Проблема датирования начала славянского этногенеза... – С. 157, 159, 162, 166.

Останній – з кінця XIV ст. – до наших днів⁹³. У цьому ж посібнику С. Морозова більш конкретно стверджує, що «етнічна історія населення на території сучасної Білорусі бере свій початок з епохи палеоліту – більше 40 тисяч років тому». Хоча «мова цих *пребілорусів* (виділення С. Морозової. – К. І.) невідома», швидше за все, «вони мали світлу шкіру, русяве волосся, блакитні очі, були високими та кремезними – риси, властиві більшості сьогodнішніх білорусів»⁹⁴.

Подібні твердження про витоки білоруського етносу з палеоліту властиві сьогodні й іншим працям з історії країни. Так, у шеститомній «Історії Білорусі», що з'явилася 2007 р., з цього приводу відзначається: «„Ми дотримуємося тієї думки, що ніякі переселення не могли повністю змінити населення території. Це дає підставу вважати предками білорусів племена, які мешкали тут у доіндоєвропейський період”, – писав білоруський історик Микола Єрмолович. І з цим важко сперечатися»⁹⁵. На посилення цього висловлювання наведено й думку антропологів, висновок яких «дозволяє нам із значною впевненістю вважати сучасних білорусів прямими нащадками місцевого стародавнього населення». Причому «фактичне формування антропологічного типу швидше за все відбувалося протягом 100–150 поколінь, що подовжує наше (тобто, білоруське. – К. І.) походження від палеоевропеїдів часів першого населення неоліту». Звідси й закономірне резюме: «Таким чином, фактично у вельми давні часи склалися передумови формування білорусів»⁹⁶. Безперечно, за такою логікою, ці «передумови» не важко буде відшукати й у процесах еволюції архантропів, яких все ж таки проблематично визнати протобілорусами. Загалом подібні намагання «задавнити» етнічні витоки певного етносу являються, зрештою, хоч і бажаним, але не зовсім коректним перебільшенням.

На заваді «антропологічній стабільності» населення Білорусі стоять і дослідження археологів, які простежують доволі часті зміни населення на її теренах. Так, до середини III тис. до н. е. тут домінували фіно-угри, а «в епоху раннього металу (кінець III тис. до н. е. – V ст. н. е.) етнічний склад населення Білорусі у значній

⁹³ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў... – С. 8.

⁹⁴ Марозава С. Этнагенез беларусаў ці этнічныя працэсы... – С. 302.

⁹⁵ Гісторыя Беларусі: У 6 т. – Т. 1: Старажытная Беларусь... – С. 323.

⁹⁶ Там само. – С. 324.

мірі змінився – на ній розселилися індоєвропейці»⁹⁷. З останніх, як відомо, згодом виділилися і слов'яни, і балти, внаслідок симбіозу яких, згідно adeptів «субстратної теорії» (про що мова вже йшла вище), й почався білоруський етногенез.

Причому більшість сучасних білоруських істориків переконана, що слов'яни з'явилися на території Білорусі внаслідок великого переселення народів впродовж V – VI ст. Звідки вони мігрували поки достеменно невідомо, адже, як ми вже переконалися вище, проблема слов'янської прабатьківщини не вирішена донині. З VIII ст., згідно даних сучасних білоруських археологів, «зростають процеси слов'янізації місцевого балтського населення, що створює умови для початку нового етносу»⁹⁸. Впродовж IX – XIII ст. завершується асиміляція решток балтського населення та формування етнічного складу тогочасної Білорусі⁹⁹. Причому деякі дослідники переконують, що саме процес балто-слов'янських контактів мав «найбільш сильний вплив на формування білоруської ментальності»¹⁰⁰.

Етнічні відмінності, що з'явилися на різних етапах етнічної історії спільнот східних слов'ян, дозволяють, на думку зокрема Г. Штихова, вести мову про те, що у білоруської, української та російської народностей був «свій шлях становлення етносу». Щодо власне території Білорусі, то вчений переконаний, що східнослов'янське населення стало тут основним лише з X ст.¹⁰¹ Тобто, з часу появи першої держави східних слов'ян – Київської Русі. Етнічний розвиток останньої також неоднозначно трактується сучасними білоруськими істориками.

Насамперед проблема полягає у так званих «білоруських» союзах племен, які буцімто з'явилися в результаті міжетнічних контактів слов'ян і балтів на території Білорусі. Мова йде про не раз уже згадуваних кривичів, дреговичів і радимичів. Це були, як стверджує той таки Г. Штихов, «якісно нові прабілоруські утворення, в яких переважали слов'янські риси й які посідали

⁹⁷ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў... – С. 303.

⁹⁸ Археалогія Беларусі: У 4 т. – Т. 2: Жалезны век і ранняе сярэднявечча... – С. 434.

⁹⁹ Археалогія Беларусі: У 4 т. – Т. 3: Сярэднявекавы перыяд (IX – XIII ст.) / Пад рэд. П.Ф. Лысенка. – Мінск, 2000. – С. 486.

¹⁰⁰ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Беларусь: нация Пограничья... – С. 28.

¹⁰¹ Штыхов Г.В. У истоков белорусской народности... – С. 34, 35.

власне особливе місце серед інших східнослов'янських етносів»¹⁰². Проте, незважаючи на всю привабливість такої інтерпретації, дотепер немає більш менш адекватної характеристики цих груп населення, які фахівці традиційно іменують «союзами племен», хоча вже сам цей термін є надто сумнівним і непереконливим, принаймні з погляду етнологічної науки.

Ця категоріальна невизначеність зумовлює і не зовсім зрозумілу інтерпретацію означеного явища деякими сучасними білоруськими дослідниками, котрі зараховують ці східнослов'янські об'єднання одночасно і до етнічних, і до соціальних, і до етносоціальних, і до політичних, і до етнополітичних спільнот. Ось характерний приклад подібної еkleктичної поліномінації: «У Верхньому Подніпров'ї і Подвинні на території Білорусі у VIII – X ст. сформувалося декілька об'єднань східних слов'ян. Вони являли собою доволі стійкі етнічні спільноти дреговичів, кривичів-полочан, радимичів. В основі цих спільнот лежали не стільки родоплемінні, скільки територіальні, економічні і політичні зв'язки. Тепер історики, як правило, називають їх „союзами племен”. В етнографічних відносинах ці спільноти можна називати пранародностями. Водночас вони були початковими прадержавами»¹⁰³. Не менш дискусійним є і визначення цих утворень як «протобілоруські субетноси»¹⁰⁴, адже субетноси – частина якогось вже сформованого етносу, але якого – дослідники не зазначають.

На нашу думку, більше рації мають ті вчені, котрі вбачають у східнослов'янських «союзах племен» не етнічні й навіть не етносоціальні спільноти, а – територіально-політичні об'єднання, в тому числі й на території Білорусі. Зокрема такий підхід у межах сучасної білоруської історіографії демонструє Г. Сагановіч, який стверджує: «Кривичі, дреговичі та радимичі були не родоплемінними, а територіально-політичними утвореннями. Колонізація земель, раніше освоєна іншим населенням, потребувала від них міцної військової організації, зведення власних опорних пунктів – міст, що виконували роль і адміністративних центрів, і форпостів освоєння нової території. Ці східнослов'янські

¹⁰² Штыхаў Г., Вытокі беларускага этнасу... – С. 235.

¹⁰³ Штыхаў Г., Лысенка П., Каробушкіна Т., Звяруга Я. Усходнеславянскія саюзы плямён // Гісторыя Беларусі: У 6 т. – Т. 1... – С. 136.

¹⁰⁴ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья... – С. 17.

угруповання були вже міцними міжплемінними союзами з власними потестарними інститутами, відомими у спеціальній літературі як племінні княжіння»¹⁰⁵. В іншій праці історик уточнює своє бачення, називаючи ці «угруповання» вже «етнополітичними з'єднаннями», що мали власні соціальні інституції, котрі забезпечували цілісність їхньої території¹⁰⁶. Втім, безсумнівним залишається той факт, що саме ці «союзи племен» стали основою формування білоруської народності у майбутньому.

Сучасна білоруська «колицкова»

У цьому контексті постає також питання, коли саме і завдяки чому почалися консолідаційні процеси, що зумовили появу етносоціального організму білоруського етносу, тобто народності? Вважаємо, це сталося в період існування східнослов'янської держави, відомої як Київська Русь. Хоча у сучасній білоруській історіографії далеко не всі науковці трактують її значення для білоруської етнічної історії саме в такому розумінні. Крім цього, існує надзвичайно мало джерел, які б узагалі повідомляли про те, як і коли білоруські землі увійшли до складу названої держави¹⁰⁷. Паралельно із цим, у сучасній білоруській історіографії стає все більш популярним підхід визначати присутність білоруських земель у складі Київської Русі як другорядне (тимчасово-неважливе) явище, котре жодним чином не вплинуло на автономний білоруський державогенез.

Так, С. Морозова переконує, що «основи державності у наших (білоруських. – К. І.) предків з'явилися ще до утворення Київської Русі»¹⁰⁸. Адже, поруч із Києвом і Новгородом, на думку дослідниці, одним із перших центрів консолідації східнослов'янських племінних союзів перебував і «кривицький Полоцьк». Вона пояснює це тим, що європейська тенденція формування державності охопила тоді й білоруські землі. «Полоцьке князівство, – продовжує вчена, – це перша білоруська держава, яка мала не уявний, а справжній суверенітет і самостійно розпоряджалася власною долею». Проте, зрештою, С. Морозова змушена таки сама

¹⁰⁵ Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі... – С. 19–20.

¹⁰⁶ Арлоў У., Сагановіч Г. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі... – С. 7.

¹⁰⁷ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў... – С. 34–35.

¹⁰⁸ Марозава С. Вытокі Беларускай дзяржаўнасці // Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1... – С. 68.

ж обмовлятися, що «наші знання про ранню пору білоруської історії носять гіпотетичний характер через брак джерел і їхню фрагментарність»¹⁰⁹.

Початок білоруської державності з Полоцьким князівством пов'язують й інші сучасні білоруські історики, зокрема А. Кравцевич, А. Смоленчук і С. Токть. Вони порівнюють Київську Русь з імперією Карла Великого, причому Полоцьк з усіх великих східнослов'янських центрів, на їхнє переконання, «виділявся найбільшою незалежністю від Києва». Разом із тим дослідники не заперечують загалом етносоціальну важливість Давньоруської держави, в тому числі й для етногенезу білорусів. Зокрема у цьому контексті вони відзначають роль Смоленського князівства, яке також входило до київської політичної системи¹¹⁰. Вище також відзначалося, що як «метаєтнополітичну спільноту» характеризує Київську Русь й І. Марзалюк¹¹¹.

Останній при цьому вважає, що «немає ніяких підстав говорити про населення Київської Русі як стійке, однорідне етнічне утворення», хоча в цей час і «відбувалося формування надплеменного „політичного” народу»¹¹². Відносно назви «русь», учений упевнений, що тут ми можемо спостерігати класичний приклад перетворення політоніма на етнонім. Так само і Г. Штихов вважає, що населення Київської Русі не мало будь-якої етнічної єдності, адже у східних слов'ян, які її населяли, «зберігалось багато відмінностей, що походили ще від племенних особливостей». Щоправда дослідник зауважує: «В результаті економічного, соціального та державного розвитку Давньої Русі склалися групи князівств і земель, що стало однією з передумов виникнення білоруської, російської й української народностей. Окремі князівства колишньої Київської Русі поступово об'єднувалися в групи, які були попередницями майбутніх східнослов'янських народів»¹¹³.

На поліетнічності населення Київської Русі та неоднорідності його мови акцентує увагу й Г. Сагановіч, який із цього приводу стверджує: «Окрім східнослов'янського та скандинавського

¹⁰⁹ Там само. – С. 68–71.

¹¹⁰ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья... – С. 30–31.

¹¹¹ Марзалюк І. Да пытання аб этнічнай і палітычнай свядомасці... – С. 14.

¹¹² Там само. – С. 13.

¹¹³ Штыхаў Г. Вытокі беларускага этнасу... – С. 328.

елементу, її територію населяли балти, угро-фіни та народи тюркського походження. Жителів величезної держави, розділених також межами племінних союзів, ніщо не сполучало в єдину спільність. Загальну писемну мову ніяк не випадає вважати етноконсолідаційним фактором. Її роль швидше можна було порівняти з роллю латини в католицькій Європі. Проста ж мова мешканців Новгороду в XI ст. істотно відрізнялася від мови киян, і ця відмінність із часом зростала. В культурному сенсі Русь включала у себе багато споріднених, але очевидно відособлених етномовних компонентів і великий комплекс локальних культур... Більш-менш єдиною Русь була тільки в державно-політичному плані, але держава не могла ліквідувати племінних меж. Та й її єдності не можна перебільшувати»¹¹⁴.

Досить міцними у сучасній білоруській історіографії дотепер також залишаються позиції радянської концепції щодо етнічної історії східних слов'ян, у центрі якої перебуває постулат про існування «давньоруської народності», яка буцімто була «спільною колискою» для білорусів, українців і росіян. Через певну історіографічну «неохайність» (скажімо, коли деякі білоруські історики називають чомусь творцем концепції давньоруської народності радянського етнографа С. Токарева¹¹⁵, який власне ніколи не займався цією проблематикою, на відміну від В. Мавродіна, який і запровадив у науковий обіг цей концепт), можливо, дотепер так багато білоруських дослідників вважають давньоруську народність історичною реальністю, а не штучно введеним ідеологічним поняттям (тобто, вигаданим кабінетними вченими на догоду радянському компартійному керівництву). Хоча не можна не відзначити той факт, що дедалі більше білоруських фахівців висловлюють гострі критичні та науково виважені зауваження на адресу цієї ще нещодавно «єдиноправильної» концепції.

Певну реанімацію цієї теорії, з намаганнями врахувати і «балтську субстратну специфіку білорусів», на початку 1990-х рр. здійснив білоруський історик М. Пилипенко в монографії «Виникнення Білорусі: Нова концепція». На його думку, консолідація дреговичів, кривичів і радимичів (які були результатом міжетнічних контактів слов'ян і балтів) зумовила

¹¹⁴ Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі... – С. 24.

¹¹⁵ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў... – С. 305.

інтеграцію з іншими східнослов'янськими угрупованнями – полян, древлян, волинян, сіверян, в'ятичів, ільменських словен та інших – у загальносхіднослов'янську етнічну та соціально-культурну спільноту – давньоруську народність. Її формування починається з IX – X ст. і виявляється в наступні часи в процесі поширення поняття «Русь» у територіально-культурному, соціально-культурному, конфесійному та інших сенсах¹¹⁶.

Так, і деякі сучасні білоруські археологи приходять до висновку, «що в період розвитку феодалізму відбувався процес формування і розвитку єдиної давньоруської народності на всій території Східної Європи». Причому «землі та населення сучасної території Білорусі так само були втягнуті в цей процес і виявилися складовою частиною цієї етнічної спільноти». Втім, не зовсім зрозуміло, як могла бути «єдиною давньоруська народність», коли «регіональні особливості у вигляді субстрату попереднього місцевого населення (балти, фіни), – як доводять ті ж таки дослідники, – обумовили етнічні особливості розвитку населення окремих регіонів»¹¹⁷.

Найбільшим же апологетом існування давньоруської народності періоду Київської Русі серед сучасних білоруських істориків є Е. Загорульський, який стверджує: «Хотілося б цього комусь чи ні, але давньоруська народність – історичний факт. Вона повною мірою відповідає вимогам і ознакам, які притаманні подібному типу історичної й етнічної спільноти». Однак учений змушений визнати, що «основи давньоруської народності визрівали далеко не на всій території майбутньої Русі». Ці основи, згідно поглядів Е. Загорульського, були закладені в VI – XI ст., після розселення частини слов'ян на відносно компактній території Південної Білорусі та Північної України – «прабатьківщини східних слов'ян». Розселившись звідси в IX – X ст. як один народ, вони змогли надовго зберегти свою цілісність в умовах давньоруської державності, розвинути економіку, культуру, посилити етнічну самосвідомість»¹¹⁸.

Проте, Е. Загорульський сам же відзначає «руйнівний фактор» етнічних субстратів, через який, «з позицій теорії етногенезу традиційне пояснення механізму формування давньоруської

¹¹⁶ Чаквін І. Походження білорусів... – С. 8.

¹¹⁷ Археологія Беларусі: У 4 т. – Т. 3: Сярэдневяковы перыяд... – С. 13–14.

¹¹⁸ Загорульський Э.М. О времени и условиях формирования древнерусской народности... – С. 24, 26, 28–29.

народності виглядає вразливим». До певної міри концепція білоруського археолога є вразливою й у візії українського історика П. Толочка, який вважає, що «погодитись із запропонованим розумінням ядра давньоруської народності зовсім неможливо». Причому справа тут не стільки в зміщенні меж «історичної Руської землі», а у «надзвичайно спрощеній трактовці механізму складання самої народності»¹¹⁹. Не менш конструктивно критикує погляди Е. Загорульського щодо давньоруської народності й український історик і археолог Л. Залізник¹²⁰.

Критикують концепцію Е. Загорульського й білоруські фахівці. Так, не погоджуючись із його твердженням, що давньоруська народність є «етнічною спільнотою нового типу»¹²¹, Г. Штихов посилається на російського історика ХІХ ст. В. Ключевського: «Скрізь Руська земля й ніде, в жодній пам'ятці не зустрінемо назви руський народ»¹²². Посиляється він також і на П. Третьякова, який зауважував на «штучності» поняття давньоруська народність, яка у його візії була спільністю доволі відносною. Зрештою, Г. Штихов стверджує: «Якщо вважати, що давньоруська народність дійсно існувала, то вона не могла бути одноманітною»¹²³.

У цьому контексті досить суперечливими виглядають спроби деяких сучасних білоруських дослідників трактувати етногенез східних слов'ян одночасно з визнанням і «субстратної теорії», і концепту «давньоруська народність» (на цій амбівалентності ми вже акцентували увагу вище). Тим не менше, можна зустріти і критичні погляди на це непорозуміння з боку білоруських фахівців, котрі цілком справедливо констатують, що, навпаки, саме «субстратна теорія» є одним із основних факторів, які роблять концепцію існування давньоруської народності неможливою. Зокрема такої позиції дотримується Г. Семянчук: «Становлення білоруського народу безпосередньо пов'язане зі слов'янською колонізацією сьгоднішньої Білорусі, яка почалася, згідно археологічних відомостей, не раніше VI – VII ст., тому твердження,

¹¹⁹ Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб., 2005. – С. 26.

¹²⁰ Залізник Л.Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // *Майстеріум*. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 86.

¹²¹ Загорульскі Э. Заходняя Русь. IX – XIII стст. – Мінск, 1996. – С. 218.

¹²² Штыхаў Г. Вытокі беларускага этнасу... – С. 326.

¹²³ Штыхов Г.В. У истоков белорусской народности... – С. 35.

що Київська Русь була колискою трьох східнослов'янських народів не має під собою реальних наукових підстав»¹²⁴.

Наголошуючи на міфічності та догматичності концепту «давньоруська народність», цей же дослідник зауважує й на теоретичній проблематичності її визначення, хоча б уже через те, що «ми дотепер фактично не маємо наукових дефініцій народності та нації, які б показували глибинну сутність цих суспільних явищ». Не меншою проблемою, на якій зупиняє свій погляд Г. Семянчук, є розуміння частиною сучасних білоруських дослідників цих явищ у стилі «Короткого курсу історії КППС». Однак, «коли керуватися навіть цими застарілими визначеннями народності та нації, довести, що давньоруська народність мала всі необхідні для неї ознаки – спільну територію, мову та загальний психічний склад, практично неможливо»¹²⁵.

Піддає критиці термін «давньоруська народність» і білоруський історик І. Марзалюк, пропонуючи натомість не менш суперечливу категорію «метаєтнополітична спільнота»¹²⁶. Аналізуючи зокрема проблематику етнічної свідомості східних слов'ян у X – XIII ст., як одного з «власливих» давньоруській народності компонентів, цей фахівець ставить під сумнів і його, і власне сам концепт народності. На його переконання, це стосується і мовної ситуації, що мала місце в Київській Русі, і припущення щодо єдності її матеріальної культури, яка також «не може бути аргументом у питанні існування чи відсутності східнослов'янського етносу»¹²⁷. Не знаходить дослідник і аргументів, які б підтверджували наявність єдиної етнічної та навіть політичної свідомості населення Давньоруської держави, що безперечно також дозволяє йому не погоджуватися з поглядом відносно існування в минулому давньоруської народності.

* * *

Таким чином, можна констатувати, що у сучасній білоруській історіографії спостерігається доволі закономірна та чітка тенденція,

¹²⁴ Семянчук Г. Ці існавала старажытна руская народнасць... – С. 18.

¹²⁵ Там само. – С. 10.

¹²⁶ Ващук Д. [Рец.] І.А. Марзалюк. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X – XVII ст.). – Мадзілёў, 2003. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 687.

¹²⁷ Марзалюк І. Да пытання аб этнічнай і палітычнай свядомасці... – С. 4–6.

спрямована на виважену науково конструктивну й адекватну критику відносно колись монопольної концепції етногенезу східних слов'ян. З іншого боку, не можна не відзначити й міцні позиції, котрі дотепер посідає у середовищі білоруських фахівців концепція давньоруської народності, що пояснюється певною консервативністю нинішнього наукового істеблішменту Білорусі. Крім цього, в межах дискусій навколо означеного явища простежується й тенденція підтримання версії більш пізнього етногенезу білорусів, у межах уже Великого князівства Литовського (ВКЛ).

Так, деякі дослідники серед основних чинників білоруського етногенезу, крім процесу балто-слов'янських контактів доби раннього середньовіччя, називають також фактор державної організації ВКЛ. Наприклад А. Кравцевич, А. Смоленчук, С. Токть стверджують: «Період XIII – XV ст. посідає особливе місце в історії білоруського етносу, оскільки до цього часу відноситься вирішальний етап етногенезу, який остаточно визначив його успіх. Саме у цей час відбулося об'єднання кількох сусідніх регіонів (Верхнього Понеманья, Верхнього Подвиння, Верхнього Подніпров'я та Полісся) в єдиному політичному організмі, наслідком чого стало їхнє етнічне ціле... Саме у ВКЛ з другої половини XIII – до середини XVI ст. відбувалося найбільш активне формування білоруського етносу»¹²⁸. Схожу позицію займає й А. Богданович¹²⁹.

На нашу думку, такий підхід зумовлений багато в чому теоретичною невизначеністю у сфері інтерпретації етнологічних явищ, яка властива сучасній білоруській історіографії, про що вже більш докладно йшлося. Адже, відносно періоду ВКЛ мова має йти вже не про етногенез білорусів, а про етносоціальні процеси у їхньому середовищі, які й визначили утворення етносоціального організму, котрий можна сміливо іменувати «білоруською народністю», яка у цих же умовах і на цьому ж етапі сформувалася в межах етносу українців.

У цьому контексті можна погодитись із С. Морозовою, що саме у час ВКЛ «існувала історична перспектива сполучення білорусів в один етнос із українцями, з якими їх об'єднувала загальна самоназва

¹²⁸ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья... – С. 82.

¹²⁹ Богданович А.Б. Генезис и эволюция этнической идентичности белорусов... – С. 199.

„Русь”, спільна мова та віра, близька культура»¹³⁰. У свою чергу й Г. Сагановіч, підкреслюючи беззаперечну важливість входження білоруських земель до складу ВКЛ для їхньої етнічної консолідації, не менш слушно зауважує, що «значення держави у формуванні білорусів не варто перевищувати, тим більше відводити їй ключову роль». При цьому історик нагадує, що чимало етнічних прикмет білорусів з'явилися задовго до утворення ВКЛ, а межі їхнього розселення впродовж століть ніяк не співпадали з політичними межами цієї держави». Отже, більш справедливим виглядає твердження, що в межах Великого князівства Литовського білоруси становили собою вже окремий східнослов'янський етнос, а динаміка та перебіг етносоціальних процесів у його межах на цьому етапі становлять вже іншу тему для дослідження.

Підсумовуючи аналіз основних тенденцій у межах сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян домонгольського та долитовського періоду, насамперед варто відзначити концептуальну нескристалізованість більшості пропонованих підходів, а також їхню методологічну слабкість і неоформленість. Не менш характерною є й певна «заикленість» нинішніх білоруських дослідників суто на етногенезі білорусів, внаслідок чого з їхнього поля зору випадають інші східнослов'янські спільноти та загальнослов'янський етногенез, який власне становить початкову стадію перших. У свою чергу це ж, очевидно, зумовлює і майже цілковиту необізнаність із доробком сьогоденних російських і українських їхніх колег, про що свідчить і відсутність відповідних історіографічних студіювань, і посилань у «білоруських» працях. З іншого боку, несправедливим буде не відзначити й позитивні риси сучасної білоруської історіографії означеної проблематики. Прикметно, що дослідники демонструють прагнення до розширення наукових практик, до пошуку нових підходів у інтерпретації цих дійсно непростих етноісторичних питань. Сучасні білоруські фахівці демонструють усвідомлення багатьох проблем у цій сфері, а відтак, прагнуть до глибшої інтерпретації тих або інших питань, пов'язаних з етнічною історією східного слов'янства, що безперечно вселяє певний оптимізм і сподівання на якісну трансформацію історичної науки у сучасній Білорусі.

¹³⁰ Марозава С. Етнагенез беларусаў ці этнічныя працэсы... – С. 313.

Частина II. УКРАЇНЬСЬКА ВЕРСІЯ

Етногенез українців, так чи інакше пов'язаний з історією східних слов'ян, становить центральне питання в межах усєї національної української історіографії. Не є винятком і сучасний процес історіописання, присвячений аналізу цієї проблематики. Після зникнення панування комуністичної ідеології в науковій думці та відродження на теренах колишнього Радянського Союзу національних історіографічних шкіл, згідно влучного спостереження Г. Касьянова, відбулася актуалізація питання щодо визначення власного національного «я» й окреслення «образу Іншого»¹³¹. У межах «нових» східнослов'янських держав такими «іншими» насамперед виявилися саме спільноти східних слов'ян, зокрема їхній етнічний розвиток.

Відшліфована схема східнослов'янського етногенезу за радянської доби виявилася не такою вже й непорушною, але стверджувати, що фахівцям відразу вдалося вирішити це питання незаангажовано та об'єктивно також не доводиться. Більше того (як з'ясувалося невдовзі), це питання набуло ще помітнішої політизації й ідеологічного забарвлення, що безсумнівно лише перешкоджає встановленню наукової істини. Хоча, аналізуючи сучасну українську історіографію цієї проблеми, можна відзначити й доволі ґрунтовне просування у напрямі її об'єктивізації, позбавленої упередженості та телеологічних інсинуацій.

Між тим, можна погодитись із В. Ричкою, що перебіг етногенетичних процесів у середньовічному слов'янському світі продовжує залишатися чи не найбільш контрверсійною для східноєвропейської науки темою¹³². Про це ж ідеться й у вступному слові від Редколегії «Українського історичного журналу» до «круглого столу», проведеного 2001 р. на тему: «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі», до речі, єдиному поки що (наскільки нам відомо) науковому заході подібного рівня, в межах

¹³¹ Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і посткомуністичний простір // Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали Міжнародної конференції, Київ, 15 – 16 грудня 2005 р.) / Упор. і наук. ред. Г. Касьянов. – К., 2008. – С. 15.

¹³² Ричка В. Ківо-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття // Україна-Росія: діалог історіографій / Редкол.: В.Ф. Верстюк та ін. – К.; Чернівці, 2007. – С. 33.

якого обговорювалися новітні підходи до означеної проблематики представниками всіх сучасних східнослов'янських історіографій. Опубліковані в часописі тексти (а також їхня перепублікація в збірнику «Ruthenica» у 2002 р.) засвідчили, з одного боку, розмаїття поглядів і підходів учених із України, Білорусі та Росії до характеру, змісту та сутності етнічних процесів на Сході Європи за доби середньовіччя, а з іншого – своєрідно характеризують стан і перспективи подальшого дослідження цієї проблематики у згаданих країнах¹³³.

Історіографічна рефлексія

Крім доволі слабкого та уривчастого наукового діалогу між сучасними східнослов'янськими вченими, зокрема у сфері етнічної історії, на чому ми вже наголошували в першій частині, слід наголосити також і на тому, що дотепер відсутня також і більш менш належна історіографічна рефлексія відносно етногенезу східних слов'ян у сучасному науковому дискурсі, що, звісно, не сприяє глибокому усвідомленню проблем, позитивних здобутків, перспектив подібних досліджень, їхніх наукової, соціальної, політичної ролей. Певним чином історіографічний аналіз цієї проблеми присутній у розробках тих сучасних українських науковців, які присвячені власне проблемі етнічної історії спільнот східних слов'ян. До них належать праці таких фахівців, як В. Баран, Л. Залізняка, Д. Козак, С. Макарчук, О. Моця, В. Ричка, О. Толочко, П. Толочко та ін. Окремо варто виділити історіографічні дослідження Н. Бондаренко¹³⁴ та Н. Юсової¹³⁵, в яких у відповідних підрозділах подано аналіз і сучасних студіювань відносно слов'янського етногенезу та концепції давньоруської народності.

Так, можна цілком погодитись із Н. Бондаренко, що сучасну українську історіографію варто охарактеризувати «як якісно новий етап у розвитку етноісторичних досліджень в українській

¹³³ Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі (Матеріали «круглого столу») // Укр. істор. журн. (Далі – УІЖ). – 2001. – № 3. – С. 3.

¹³⁴ Бондаренко Н.С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ). – К., 2007.

¹³⁵ Юсова Н.М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005.

історичній науці»¹³⁶. Важко не погодитись і з думкою, що у сфері вивчення питань загальнослов'янської та національної етністорії українською наукою накопичений значний досвід, який може бути з успіхом творчо використаний також білоруськими та російськими фахівцями¹³⁷. У цьому контексті досить симптоматичною слід визнати репліку одного з учасників наукового форуму з приводу діалогу російської й української історіографій середньовіччя: «І давайте згадаємо, що у нас є ще один „претендент на давньоруську спадщину” – Білорусь. Давайте інколи заглядувати і туди. Вони теж щось роблять і щось могли б сказати. Принаймні, послухаємо та будемо знати, що вони про нас думають»¹³⁸.

У свою чергу О. і П. Толочко також зауважують: «Упродовж тривалого часу історики ведуть запальні дискусії щодо права на спадщину Київської Русі. Належить вона росіянам чи українцям? При цьому нерідко забувають, що є ще й білоруси, які також мають безпосередню причетність до цієї спадщини»¹³⁹. Усе це безсумнівно стосується й «етнічної» спадщини, суперечки навколо якої в імперські часи породили концепт «спільноруської», а за радянської доби – «давньоруської» народностей, про що мова детальніше йтиме нижче.

Характеризуючи українську історіографію етногенезу східних слов'ян 1990-х рр., Н. Бондаренко виділяє чотири основні тенденції її розвитку. Перша, представлена «межами академічної науки», зберігає спадкоємність із розробками попередніх десятиліть. З іншого боку, деяка частина «історико-археологічного співтовариства» почала «пропагувати псевдонаукові погляди, які до абсурду почали задавнювати та міфологізувати походження українського народу». Зрештою, на противагу і «обережному консерватизму академічної еліти», і «некомпетентності націоналістично налаштованих фальсифікаторів» в Україні склався напрям етністоричних і пов'язаних із ними досліджень, який орієнтувався на суворі норми сучасної європейської науки (Я. Грицак, О. Толочко, Н. Яковенко). На жаль, «цілісної концепції

¹³⁶ Бондаренко Н.С. Славянский этногенез... – С. 212.

¹³⁷ Там само. – С. 5.

¹³⁸ Україна–Росія: діалог історіографій / Редкол.: В.Ф. Верстюк та ін. – К.; Чернігів, 2007. – С. 40.

¹³⁹ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь // Україна крізь віки. – Т. 4. – К., 1998. – С. 288.

українського а тим більше давньоруського та слов'янського етногенезу вони не створили». Ще одним окремим напрямом, на думку Н. Бондаренко, який склався в умовах незалежної України, під впливом англо-американської традиції, стали дослідження, «орієнтовані на осмислення минулого та сучасного України в глобально-цивілізаційному контексті» (Ю. Павленко, О. Реєнт, В. Ткаченко)¹⁴⁰.

Стосовно останнього, то наступне десятиліття, на наш погляд, не виявило особливого розвитку цивілізаційно-глобалістської теорії відносно дослідження етнічної історії східних слов'ян, відтак не зовсім доречним є його виділення в окремий напрям розвитку сучасної української історіографії зазначеної проблематики. Водночас не можна не погодитись із тим, що історіографічна спадкоємність за творчого переосмислення вітчизняної спадщини та досягнень сучасної західної науки може бути запорукою майбутніх досягнень української етноісторичної науки¹⁴¹.

Якщо починати сучасний етап української історіографії з 1991 р., то, на думку Н. Бондаренко, першою працею, присвяченою проблемі формування української нації, слід назвати видану в тому ж році книгу В. Смолія та О. Гуржія¹⁴², котра «витримана загалом у традиційному для української історіографії радянському ключі» та доволі послідовно розвиває підходи, закладені працями К. Гуслистого, В. Голобуцького і О. Апанович¹⁴³. Натомість О. і П. Толочко переконують, що для української історіографії 1990-х рр. характерним стало успадкування «практично всіх традицій історичної думки дожовтневого періоду». Причому «йдеться не лише про альтернативність висновків учених щодо проблеми етнічного розвитку Київської Русі, а й про систему аргументацій», яка базується «на емоційному сприйнятті явищ історії, апріорній переконаності в незмінній етнічній ситуації від середньовіччя до наших днів або й просто на політичних переконаннях»¹⁴⁴. На цій специфіці сучасної української історіографії зауважує й О. Моця: «Між концепціями існує й певна подібність: і при ствердженні наявності давньоруської народності, і про появу окремих

¹⁴⁰ Бондаренко Н.С. Славянський етногенез... – С. 322–323.

¹⁴¹ Там само. – С. 323.

¹⁴² Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.

¹⁴³ Бондаренко Н.С. Славянський етногенез... – С. 241.

¹⁴⁴ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь... – С. 293.

східнослов'янських народів ці етнічні структури розглядаються як щось стабільне та незмінне у своєму розвитку»¹⁴⁵.

Не менш проблемною тенденцією, «своєрідним „каменем спотикання”» (В. Ричка) для сучасної української (і не тільки для неї) історіографії є «давньоруська народність». Спектр думок щодо цього сягає від повного несприйняття власне концепту «давньоруська народність» – до обережних суджень про незавершеність формування давньоруської етнокультурної спільності й її невиразності¹⁴⁶. Навіть найбільший апологет концепції існування давньоруської народності серед нинішніх українських істориків П. Толочко змушений визнати: «Ми різні сьогодні тому, що різними були завжди, в тому числі й у часи Київської Русі. Найбільшою мірою ця тенденція характеризує новітню українську історіографію, але помітна також у російській і білоруській»¹⁴⁷. Вчений змушений також констатувати і різні завдання щодо етнічної історії східнослов'янських спільнот, які ставлять перед собою сьогодні українські, білоруські та російські історики, засумнівавшись у історичності давньоруської народності.

Аналізуючи сучасну українську історіографію проблеми, дослідники цілком слушно критикують і погляди їхніх колег щодо «пізнього» етногенезу, зокрема українців. Так, наприклад, С. Макарчук зауважує: «Деякі зі сучасних українських істориків ідуть ще далі, пишучи, що [лише] у XV ст. „з аморфної Русі” почав вичленовуватися „український народ” (мова про Н. Яковенко. – К. І.)... При цьому [дослідники] допускаються серйозної методологічної помилки. Вони ніби хочуть обґрунтувати одними і тими самими історичними фактами як процеси формування політичної думки і політичних структур, так і етнічний розвиток народу»¹⁴⁸. Тобто, мова йде про фактичне помилкове ототожнення етногенезу та політичних процесів, які практично ніколи не збігаються у реальності.

На цьому тлі прослідковується і тенденція зростання ролі етноцентризму для сучасних східнослов'янських історіографій, у

¹⁴⁵ Моця О.П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 5.

¹⁴⁶ Ричка В. Київсько-руська проблематика... – С. 33.

¹⁴⁷ Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб., 2005. – С. 12.

¹⁴⁸ Макарчук С.А. Етнічна історія України. – К., 2008. – С. 461.

тому числі й української. Досліджуючи цю обставину, Ю. Павленко доходить висновку, що саме з відмовою від системи радянського істмату філософсько-історичне розуміння руху людства в нашому суспільстві на початку 1990-х рр. зазнало певної, напівсвідомої редуції до рівня розгляду етнічної історії. Під впливом політичних пристрастей поширилось уявлення про те, що змістом історичного процесу є саме етнічний процес: ствердження націй та їхнє державне конституювання¹⁴⁹. Попри загалом незаперечну важливість такого роду досліджень, подібна «політизація» власне етнічної історії відчутно шкодить об'єктивному пошуку істини.

Те саме, на наше переконання, можна сказати й щодо виняткової «археологізації» проблеми етногенезу східних слов'ян, що також помітно останнім часом, зокрема і в українській історичній науці. Загалом сьогодні чітко виокремилися три основні напрями у пошуках джерел ранньослов'янської культури. На думку Д. Козака, можна говорити про три наукові школи: краківську, московську та київську, кожна з яких «експлуатує певні ідею»¹⁵⁰. Створивши потужну джерельну базу ранньослов'янської археології, згідно твердження Л. Залізняка, представники зокрема київської школи стали генераторами багатьох сучасних ідей щодо походження та ранніх етапів розвитку слов'янства. Разом із тим, деякі положення цієї школи зазнають критики, наприклад Л. Залізняк полемізує з Р. Терпиловським щодо початку етногенезу українців¹⁵¹.

Вищезгаданий дослідник дискутує й з іншими сучасними вченими, які торкаються проблеми етногенезу східних слов'ян. Так, доволі справедливо Л. Залізняк критикує працю В. Сєдова «Славяне в раннем средневековье» (1995), в якій відомий російський археолог-славист по-суті проігнорував витоки українського етносу¹⁵². Не погоджується він і з В. Балущком, з

¹⁴⁹ Павленко Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті // *Ruthenica*. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 10.

¹⁵⁰ Козак Д.Н. Венеди. – К., 2008. – С. 11.

¹⁵¹ Залізняк Л.Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // *Мастеріум*. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 83, 84.

¹⁵² Залізняк Л.Л. Ранньосередньовічна версія походження українців // *Мастеріум*. – К., 2011. – Вип. 45. – С. 7.

приводу того, що кінець XII – початок XIII ст. був часом «завершення формування єдиного (українського. – Л. З.) етносу». Адже, якщо український народ з'явився лише напередодні татарської навали, то хто населяв княжий Київ і Південну Русь у X – XII ст.? І якщо на початку XIII ст., на думку В. Балушка, формування українців завершилося, то коли воно почалося?¹⁵³ Особливої гостроти в останнє десятиліття набула полеміка Л. Залізняка з Н. Юсовою, з приводу концепції давньоруської народності, перервана, на превеликий жаль, через смерть молодого київської дослідниці.

Загалом, як можна вище пересвідчитись, фаховий аналіз сучасної української історіографії етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду є досить фрагментарним, подекуди поверховим і, як правило, побіжним, торкаючись переважно лише певного аспекту з означеної проблематики. Крім цього, сучасним українським ученим досить часто не вдається уникати надмірної емоційності у власних твердженнях щодо доробку колег. Ще одним не зовсім позитивним явищем необхідно визнати практичну необізнаність (чи свідоме ігнорування?) із сучасними напрацюваннями у сфері етногенезу східних слов'ян фахівцями із сусідніх країн і передусім зі східнослов'янських. На превеликий жаль, аналіз питання досить часто позначений заангажованістю та упередженістю деяких українських дослідників.

Конструктивістський «етногенез»

Усе це змушує нас детальніше зупинитися на визначенні основних тенденцій у сучасній українській історіографії етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду.

Передусім вважаємо за потрібне, в рамках аналізу сучасної української історіографії зазначеної проблематики, зупинитися на тенденції її надмірної політизації й ідеологізації. Щоправда не можна не відзначити, що згадана традиція має доволі давнє коріння, починаючи ще з дискусій довкола так званої «норманської теорії» у середині XVIII ст. Помилково буде також стверджувати, що ця проблема властива лише сучасній українській історіографії. Не менший політичний градус довкола цього спостерігається й у

¹⁵³ Залізняк Л.Л. Походження українців. У лещатах імперських міфів // *Мастеріум*. – К., 2005. – Вип. 20. – С. 97, 98.

середовищі російського наукового істеблїшменту¹⁵⁴. Деякі білоруські історики також демонструють тенденції до подібного «сепаратизму», проте поки що «офіційна» історіографія не сприяє їм.

Не в останню чергу така ситуація пов'язана з відмовою від однобічного методологічного трактування проблеми етногенезу східних слов'ян. Адже, крім появи невідомих раніше дослідницьких перспектив, з'явилася й певна теоретична розгубленість частини вчених, які сформували власні практики за радянських часів. Певним виходом із цієї ситуації, як вважає, наприклад Н. Бондаренко, стало «прагнення ідеологізувати науку вже в новому, націоналістичному ключі»¹⁵⁵. Причому, на переконання О. Толочка, «лише в нашому випадку ідеологи попереднього наративу виявилися найуспішнішими практикантами національної історії»¹⁵⁶.

Разом із тим процес «націоналізації» історії означав не лише пошук та кристалізацію власної ідентичності, але й ідентифікацію тих, хто мав бути виведений за рамки «своєї» спільноти. Внаслідок цього, як слушно зауважує Г. Касьянов, етнічні та культурні індикатори цілком природно слугували засобом «іншування» як для професійних істориків, так і для політиків та ідеологів. Формування образу етнічного Іншого стало невід'ємною частиною і культурної, і політичної мобілізації, реалізації політики пам'яті у новопосталих державах. До того ж значна частина професійної історичної спільноти стала у цьому сенсі не лише виконавцем відповідного «державного замовлення», але й істотним фактором впливу на формування цього замовлення¹⁵⁷. Відтак, етнічна історія східних слов'ян і надалі залишалася більше ідеологічним витвором, оберненим у формулу наукового знання, аніж останнім.

Нарікають насамперед на надмірну заполітизованість історії етнічного розвитку Київської Русі. Згідно спостереження П. Толочка, ця складна сама по собі тема часто ставала об'єктом

¹⁵⁴ Шнирельман В. Президенты и археология, или что ищут политики в древности: далекое прошлое и его политическая роль в СССР и в постсоветское время // *Ab Imperio*. – 2009. – № 1. – С. 302–303.

¹⁵⁵ Бондаренко Н.С. Славянский этногенез... – С. 7.

¹⁵⁶ Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали Міжнародної конференції, Київ, 15 – 16 грудня 2005 р.) / Упор. і наук. ред. Г. Касьянов. – К., 2008. – С. 25.

¹⁵⁷ Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого... – С. 15.

політичних і націоналістичних спекуляцій, із намаганням утвердити постулат незмінності етнічної ситуації від раннього середньовіччя до наших днів. Інтерполяція ж сучасної етнополітичної ситуації на далеке минуле, на думку українського академіка, призводить до того, що «український» Київ і Київська Русь протиставляються «російському» Володимирі і Північно-Східній Русі або «білоруському» Полоцьку¹⁵⁸. Свій руйнівний вплив на об'єктивне висвітлення етнічної історії східних слов'ян, таким чином, політична кон'юнктура має дотепер.

Крім цього, надмірна пафосність або проповідь винятковості (месіанства) українців, що також нерідко зустрічається останнім часом у літературі, завдає фаховим пошукам істини не меншої шкоди. Подібні публікації не лише вводять і науковців, і суспільство загалом в оману, але й зумовлюють скептичне ставлення до української історичної науки. Втім, слід погодитись із В. Бараном і Я. Бараном, що, з іншого боку, подекуди «нас намагаються прив'язати, буквально прищепити до інших сусідніх народів, переконати нас і світову громадськість в тому, що ми їхня менша чи молодша частина, відмовляючи українському народові в самобутності його етнічного та історичного розвитку»¹⁵⁹. Отже, проблема заангажованості національної історіографії не є винятково «внутрішньою», а багато в чому зумовлена й етноісторіографічними стереотипами сусідніх історіографій. З огляду на це, подолання заполітизованості зокрема етнічної історії східних слов'ян можливе лише завдяки толерантному, неупередженому та фаховому діалогу між представниками всіх сучасних східнослов'янських історіографій і не тільки їх.

Окреслена вище ситуація з ідеологічним плюралізмом, який кардинально змінив українську історіографію за останні десятиліття, покликана до життя й нові тенденції у сфері дослідження етногенезу східних слов'ян домонгольської доби. Щоправда не всі з них адекватно підходять до свого наукового предмету дослідження. З погляду В. Рички, через потрясіння початку 1990-х рр. «стараннями професійних патріотів і вчорашніх компартійних пропагандистів» було створено багато «білянаукових праць, покликаних подавити і, сказати б, поліпшити українську

¹⁵⁸ Толочко П.П. До проблеми етнічної історії Київської Русі // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 14.

¹⁵⁹ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – С. 5.

історію». Подібними намаганнями «виправити» українську історію цей дослідник пояснює і «сплеск міфоманії у пострадянському історіографічному просторі, якою Європа перехворіла ще наприкінці XVIII – на початку XX ст.»¹⁶⁰.

У принципі, як зауважує Л. Зашкільняк, уся історіографія міфологічна, адже на певний період часу відображає лише культурний стан, погляди, традиції, присутні на цей момент у певній спільноті¹⁶¹. Однак, на жаль, у сучасній українській історіографії спостерігається тенденція не до створення національного міфу засобом фахового історіописання, а до звичайного вигадування історичної минувшини, де досить часто етногенез і українців, і решти слов'ян починається заледве не з палеоліту.

Нерідко такі пафосні весрії етногенезу східнослов'янських спільнот пов'язані з певним бажанням відродити колишні язичницькі культу та містять, як правило, відверто негативну стереотипність відносно сусідніх спільнот. На думку Н. Бондаренко, такою міфологізацією етнічної історії східнослов'янських народів займаються передусім їх власні представники – головним чином «інтелектуальні маргінали, які не мають професійних знань відносно як теорії етносу взагалі, так і зокрема власне етнічної історії Євразії»¹⁶². Звісно, подібні «концепції» піддаються конструктивній критиці з боку сучасних науковців, але їхні автори у гонитві за «науковою сенсацією» нічого не хочуть чути й якщо вступають до дискусії – оперують не фактами, а вигаданими (або сфальсифікованими) джерелами (наприклад, так званою «Велесовою книгою»).

У деяких монографіях, які пропонують «нову концепцію» етногенезу східних слов'ян, їхні автори, посилаючись на відсутність джерел, керуються лише власними міркуваннями та бажаннями. Наприклад, у праці В. Скляренка, засобом «історико-етимологічного дослідження» встановлено, що варяги були слов'янами та називалися «рутенами». Причому останні були кельтським племенем, яке «взяло участь в етнічному формуванні слов'ян острова Рюген», де мешкали варяги-руги, які й трансформували цю назву в «руси». Однак, «крім варягів-русів

¹⁶⁰ Ричка В. Київсько-руська проблематика... – С. 22.

¹⁶¹ Образ іншого в сусідніх історіях... – С. 29.

¹⁶² Бондаренко Н.С. Славянський етногенез... – С. 223.

(слов'ян острова Рюген), до яких новгородці звернулися по допомогу в IX–X ст., за свідченням візантійських і східних джерел (щоправда автор не зауважує яких саме. – К. І.), існували також азовсько-чорноморські руси., тісно пов'язані з антами». Далі виявляється, що й останні набули імені «руси» завдяки кельтському племені rutheni, а їхніми нащадками були запорозькі козаки¹⁶³. Спростування таких «історико-етимологічних» інсинуацій займе надто багато місця, але навряд чи дослідник пояснить, чому за такого широкого (і на Півночі, і на Півдні Східної Європи) домінування кельти не асимілювали русів і антів, як і те, чому така «значна» етнічна спільнота, як кельти-рутени не відомі жодному тогочасному автору.

Альтернативний, але значно науково-виваженіший погляд на «русів» пропонує Ю. Павленко. Останній вважає їх нащадками етнокультурного симбіозу слов'ян і сарматів (роксоланів, росомонів), які невдовзі (від середини I тис.) увійшли до слов'янської конфедерації антів-полян. Саме в третьому розділі своєї праці «Передісторія давніх Русів» Ю. Павленко, в контексті органічного взаємозв'язку зі світовим історичним процесом часів пізньої античності та раннього середньовіччя намагається реконструювати історію давніх слов'ян Середнього Подніпров'я. Основну увагу дослідник приділив історії полянського (антського) етнополітичного об'єднання та виділення з його середовища соціального організму давніх русів (росів, «народу рос»). Саме навколо них відбувається консолідація київських полян після аварського погрому і саме ця нова переддержавна структура подніпровських слов'ян отримує назву «Руська земля», трансформуючись невдовзі в Київську Русь¹⁶⁴.

Разом із тим дослідник уникає версії скандинавського походження терміну «руси» (русь). Зокрема у вступі Ю. Павленко з цього приводу зауважує, що завданням його дослідження є передісторія давніх русів (росів), а оскільки відповідний етнонім фіксується у письмових джерелах починаючи з VI ст., постільки події більш пізнього часу, зокрема проблема ролі варягів у ранній історії Київської Русі, виходить за межі пропонованої теми¹⁶⁵. У

¹⁶³ Складенко В.Г. Русь і варяги: історико-етимологічне дослідження. – К., 2006. – С. 113.

¹⁶⁴ Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. – К., 1994. – С. 319–320, 366, 368 та ін.

¹⁶⁵ Там само. – С. 359.

свою чергу С. Макарчук підтримує позицію, що імені «русь» варяги на українські землі не приносили, а «ще ім'я і країни, і народу існувало задовго, можливо, за 1000 літ до появи на подніпровському просторі північних норманів»¹⁶⁶. Загалом доводиться констатувати, що в українській історіографії й надалі непопулярною залишається «норманська теорія», котра, навпаки, отримала сьогодні помітне відродження в історіографії російській.

Методологічні та концептуальні труднощі

Аналіз сучасної української історіографії етнічної історії східних слов'ян переконує нас також у тому, що однією з найбільших проблем у цій сфері залишається надзвичайно низький рівень її теоретично-методологічної основи. При цьому, на превеликий жаль, спостерігається стійке небажання (а подекуди й банальне ігнорування) ґрунтовно аналізувати теоретичні аспекти етноісторичних досліджень, що, з одного боку, створює відчутну термінологічну плутанину, а з іншого – нерозуміння закономірностей розвитку людських спільнот, як і їхньої таксономічної поліваріантності. Зрештою, варто сподіватися на якісні зрушення й у цій царині, адже проблему усвідомлює певна частина сучасних українських науковців, які щоправда, нерідко обмежуються лише загальною констатацією цієї проблеми, не пропонуючи в підсумку якихось більш конкретних напрямів виходу з неї.

Крім цього, можна також погодитись із зауваженням О. Моці, що у східнослов'янській історіографії, відносно висвітлення середньовічних процесів етнічного рівня, «зафіксована значна кількість теорій, у яких (м'яко кажучи) присутня недостатня кількість фактів для їх підтвердження»¹⁶⁷. Для пострадянського становища української (але не лише її) історичної науки загалом характерним є зниження уваги до методологічних основ, щоправда наслідком цього є те, що раніше вони штучно стимулювалися ідеологією, а відтак, і сьогодні (очевидно підсвідомо) багатьма залучаються без критичного переосмислення, що епістемологічно є вкрай небезпечним явищем, особливо в умовах сучасного постмодерністського дискурсу, з його базисом визнання

¹⁶⁶ Макарчук С.А. Етнічна історія України... – С. 96.

¹⁶⁷ Моця О. З «міфів народів світу»: про час появи східнослов'янських націй // *Ruthenica*. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 64.

відносності взагалі будь-якого знання й передусім етнологічного, з його претензіями на універсалістські категорії в реконструюванні минулого.

Усе це повною мірою стосується й реконструкції етнічної історії східних слов'ян, з її нечисленними писемними джерелами та проблемою етнічної належності археологічних культур. Встановити останню (про що мова далі йтиме докладніше), як справедливо констатує В. Баран, «дуже важко і майже неможливо», внаслідок чого, «дослідники слов'янського етногенезу результати своїх розробок висловлюють переважно у вигляді припущень і гіпотез»¹⁶⁸. Відтак, на думку В. Рички, «доводиться навіпамачки та ще й з допомогою недосконалого методологічного інструментарію шукати історичні коріння українського етносу в ген тисячолітньої історичній ретроспективі»¹⁶⁹. У свою чергу й Н. Бондаренко вважає, що саме відсутність теоретичної зрозумілості стосовно періоду становлення та розвитку східнослов'янських етнічних спільнот не дозволяє створити переконливу картину етнічної історії України¹⁷⁰.

Одночасно цю дослідницю дивує і та обставина, що після виходу в 1991 р. праці В. Смоля і О. Гуржія (дивись про це вище), «зі стін Інституту історії України НАН України за наступні півтора десятиліття не вийшла якісно нова, позбавлена „родимих плям” істмату, послідовна та теоретично обґрунтована концепція походження українського народу»¹⁷¹. Такою спробою до певної міри стала колективна монографія «Етнічна історія Давньої України», видана співробітниками Інституту археології НАН України у 2000 р. Її автори намагалися відтворити за наявними археологічними даними перебіг етноісторичних процесів з найдавніших часів до доби Середньовіччя на теренах південної частини Східної Європи¹⁷².

Однак і ця праця навряд чи переконливо вирішує означену проблематику та й у методологічно-теоретичному контексті далеко неоднозначна. Зокрема Ю. Павленко в рецензії на цю монографію зауважив, що, попри важливість дослідження локальних

¹⁶⁸ Баран В.Д. Давні слов'яни // Україна крізь віки. – Т. 3. – К., 1998. – С. 14.

¹⁶⁹ Ричка В. Київсько-руська проблематика... – С. 32–33.

¹⁷⁰ Бондаренко Н.С. Славянський етногенез... – С. 250–251.

¹⁷¹ Там само. – С. 244.

¹⁷² Етнічна історія давньої України / П. Толочко, Д. Козак, О. Моця та ін. – К., 2000.

археологічних культур, без погляду на проблему слов'янського етногенезу із загальноконцептуальної вишини, вона в принципі не піддається вирішенню¹⁷³. При цьому дослідник цілком справедливо стверджує, що наукова розробка концепції місця України в історії на ґрунті філософсько-історичного розуміння етнічного процесу видається вкрай важливою. Зрештою, він також змушений констатувати, що «досі відсутня узагальнююча концепція українського етногенезу, створенню якої перешкоджає брак відповідних теоретико-методологічних розробок»¹⁷⁴.

Загалом можна відзначити, що Ю. Павленко чи не єдиний сучасний український учений, який справді намагається досліджувати етногенез східних слов'ян з доволі глибоких позицій аналізу саме теоретично-методологічних аспектів. На думку Н. Бондаренко, його підхід до проблем етноісторичного процесу та його реалізації на території України відрізняється трьома рисами, не властивими в цілому сучасній українській історіографії. По-перше, це свідоме опертя на етнотеоретичні розробки вчених 1950 – 80-х рр., передусім В. Генінга, Ю. Бромлея та Л. Гумільова. По-друге, розгляд етноісторичного процесу у Східній Європі у всесвітньо-історичному, цивілізаційному контексті. По-третє, прагнення охопити весь етноісторичний процес на території України в цілому з найдавніших часів до сучасності¹⁷⁵.

Бачення ж соціокультурного процесу під етнонаціональним кутом зору, згідно самого Ю. Павленка, передбачає наявність глибоко розробленої етнічної теорії. Цього, на жаль, – констатує вчений, – сьогодні ми також не маємо. Більше того, ті продуктивні напрацювання, які були здобуті за радянських часів у цій галузі сьогодні майже не використовуються, а між тим ніякої теорії етносу та етнічного розвитку людства з-за кордону до нас не прийшло, її там просто не існує. Отже, розробляти ці питання нам треба самостійно, на тлі наробок попередніх десятиліть¹⁷⁶. Вповні солідаризуючись із пропонованим баченням, можемо також зауважити, що, попри відсутність у західній етнологічній науці

¹⁷³ Павленко Ю. На шляху до створення наукової концепції походження українського народу: Етнічна історія Давньої України. – К., 2000 // Український гуманітарний огляд. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 25.

¹⁷⁴ Павленко Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу... – С. 9.

¹⁷⁵ Бондаренко Н.С. Славянський етногенез... – С. 261–262.

¹⁷⁶ Павленко Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу... – С. 10–11.

теорії етносу, ігнорувати її «радянські» здобутки аж ніяк не можна. Адже, відкидаючи західні теоретичні підходи та ігноруючи радянські концепції (буцім, вони заангажовані, що зовсім не відповідає дійсності), українська історична наука по-суті прирікає себе на теоретичний вакуум, у тому числі й у сфері реконструкції етногенезу східних слов'ян.

Слідом за іншими сучасними дослідниками необхідно констатувати й надзвичайно вперте ігнорування нових підходів у етнотеоретичній галузі з боку більшості сучасних українських (але не тільки їх) істориків. З іншого боку, звертання до їхнього наукового доробку має, як правило, «обмежений» характер, без будь-яких спроб співставлення їхніх поглядів з вітчизняними підходами й критики в їхній бік. Характерним прикладом може бути монографія Н. Юсової, присвячена історіографічному аналізу концепції давньоруської народності. У ній дослідниця згадує лише одного (!) західного фахівця «з утворення етносів і націй» – Е. Сміта, якому по суті відведена роль репрезентанта всієї сучасної західної етнології, що, звісно, в жодному разі не співпадає з дійсністю.

Закономірним результатом слабкої теоретично-методологічної основи сучасних етноісторичних досліджень є і невизначеність у відповідній поняттєвій оснащеності таких студій, що зумовлює, згідно вислову Т. Попової, «змішування понять»¹⁷⁷. Доволі характерною у цьому контексті є наступне твердження: «Літописні повідомлення про східнослов'янські племена X ст. засвідчують важливі *етнічні зміни* (тут і далі курсив наш. – К. І.), що відбулися в їхньому середовищі одночасно з процесами *політичної консолідації*. К. Маркс писав, що „нація” виникає тільки тоді, коли племена, об'єднані одним управлінням, зливаються в єдиний народ. Термін „нація” вжитий тут у значенні „народність”. Отже, йдеться, по суті, про утворення *політичної народності*»¹⁷⁸.

Зайдемося, як пропонує В. Ричка, услід за Е. Кінаном, аж ніяк не риторичним питанням: «Як можна обговорювати питання „нації” та „етнічності” на прикладі передмодерного суспільства, де перше

¹⁷⁷ Попова Т. Историография сегодня: три штриха с резюме к проблеме институционального кризиса // Историографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 63.

¹⁷⁸ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь... – С. 300.

питання майже нічого не означало?»¹⁷⁹. Те саме, очевидно, стосується й терміну «народність», якщо він у вище цитованому твердженні вжитий замість поняття «нація». Якщо ж мова йде про утворення «політичної народності», то втрачається етнологічна сутність останнього терміну, а відтак, констатація «етнічних змін» у середовищі східнослов'янських племен не доводить нічого, оскільки в етнології давно відомо, що етнічна і політична сфери, хоч і взаємопов'язані, але зовсім не тотожні й не взаємовизначальні одна для іншої. Водночас ми можемо лише здогадуватись, що власне мали на увазі історики під термінами «етнічні зміни», «нація», «народність», «політична народність» або ж «етнічні процеси на Русі», які, на думку О. і П. Толочко, «джерела дозволяють відтворити достатньо реалістично»?¹⁸⁰ У цілому мусимо констатувати, що, на жаль, практично всі дослідники етнічної історії східних слов'ян зовсім не намагаються пояснити, що вони мають на увазі під тим чи іншим застосованим поняттям і наскільки коректним є його залучення.

Подібна термінологічна невизначеність не дозволяє дослідникам провести і чітку межу власне між етнічним і соціальним, як і з'ясувати теоретичну специфіку їхнього симбіозу – етносоціальної специфіки спільнот людей. Тому дотепер можемо натрапити на не зовсім правомірні ототожнення, наприклад, що «етнос – це не біологічна, але перш за все соціальна категорія» (адже, у такій інтерпретації етнос – це винятково етнічна категорія, яка включає і біологічні, і соціальні компоненти). Тому не доводиться дивуватися, що, зрештою, дослідник приходять до ототожнення з етносом такої суто соціальної категорії, як держава: «Якщо розуміти народність як соціальний або соціокультурний організм, висновок про вирішальну роль держави в його складанні не може бути поставлений під сумнів»¹⁸¹.

Проте, саме у такому ототожненні й полягає основний сумнів, адже народність становить собою не суто етнічний, а етносоціальний організм¹⁸², для якого політичні фактори хоч і є

¹⁷⁹ Ричка В. Київсько-руська проблематика... – С. 32.

¹⁸⁰ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь... – С. 288.

¹⁸¹ Толочко П.П. Древнерусская народность... – С. 20, 23.

¹⁸² Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 286–287; Див. також: Івангородський К.В. Теоретична інтерпретація і типологізація етносоціальних організмів

важливими, проте далеко не визначальними (середньовічні імперії (Римська, Франкська, Візантійська) якнайкраще доводять цей факт). Скажімо, навіть виходячи з визнання існування давньоруської народності, як можна «політично» пояснити утворення української та білоруської народностей без існування відповідних держав, які мали б відіграти «вирішальну роль» у їхньому «оформленні»?

До речі, схожа проблема присутня й у спробах етнічної інтерпретації так званих східнослов'янських «союзів племен», які чомусь за мовчазної згоди більшості істориків однозначно відносяться до категорії спільнот етнічних, хоча за уважнішого аналізу вони (як власне і конструкт «давньоруська народність») таксономічно належать до спільнот етнополітичного розряду, які, на відміну від суто етнічних, ніколи не існують довго, з огляду на мінливу природу самого явища політики. У розрізі цієї думки варто погодитись із М. Відейко, що «в давні часи на історичній арені могли виступати, так би мовити „збірні команди”, союзи племен із різною матеріальною культурою та навіть мовою», а «мета такого об'єднання – суто політична: спільними силами дати відсіч сильнішому супротивнику»¹⁸³.

Необізнаність істориків із етнотеоретичними аспектами зумовлює й інші контрверсійні припущення, наприклад, щодо так званої «безетнічності» населення, передусім населення Київської Русі. Так, О. Моця стверджує: «На наш погляд, для кінця I – початку II тис. н. е. більшість людей у Східній Європі, насамперед селяни, була в сучасному розумінні (на жаль, дослідник не уточнює, в чому полягає це розуміння. – К. І.) цього терміну безетнічною»¹⁸⁴. В іншій праці він пояснює цю «безетнічність» населення тим, що відносно того періоду, начебто «ще не можна говорити про існування російської, української та білоруської націй чи хоча б народностей»¹⁸⁵. Однак, крім того, що і нація, і народність не є суто етнічними спільнотами людей, а отже, не обов'язково повинні мати спільну етнічність (скажімо, сучасна американська нація), безетнічність неможлива вже як явище в

// Матеріали до української етнології: Зб. наук. пр. / За ред. Г. Скрипник. – Вип. 8 (11). – К.: ІМФЕ, 2009.

¹⁸³ Відейко М.Ю. Украина: от Антов до Руси. – К., 2009. – С. 33.

¹⁸⁴ Моця О.П. Дві імперії – два етноси? // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 23.

¹⁸⁵ Моця О. З «міфів народів світу»... – С. 67.

соціальному просторі, адже іноетнічні спільноти чітко відрізняють «ми» від «вони» (наприклад, візантійські джерела чітко вирізняли слов'ян від інших спільнот, адже для них це була інша етнічна група).

Критикує пропоновану концепцію «безетнічності» населення Київської Русі й Л. Залізняк, визначаючи основні недоліки «ранньосередньовічної концепції україногенези». Інакше як непорозуміння, – зауважує він, – твердження про безетнічність не назвеш, адже «заперечувати етнічний поділ середньовічної Європи лише на підставі відсутності в ній модерних націй сучасного типу не можна». У свою чергу ми не можемо погодитись із твердженням цього дослідника, що «етнічний поділ людства – видова ознака *Homo sapiens*»¹⁸⁶, адже етнос – не біологічна популяція (хоча в етнології подібні погляди присутні).

Важко погодитись і з іншими теоретичними «новаціями» у сфері дослідження етногенезу східних слов'ян, пропонованими тим таки Л. Залізником. Передусім це стосується певних «універсальних законів етнічного розвитку європейських народів», невідповідність яким, згідно міркувань цього фахівця, становила головну проблему радянської історіографічної концепції етногенези східних слов'ян¹⁸⁷. Відчуваючи, напевно, надмірну претензійність терміну та концепту «універсальні закони етнічного розвитку», Л. Залізняк нещодавно запропонував більш м'яке поняття (хоч і не менш дискусійне) – «визнані в Європі етнологічні принципи»¹⁸⁸. Шкода, але дослідник не повідомляє, ким ці принципи з європейських учених запропоновані (а відтак, у статті нема жодного на це посилання) та наскільки вони суголосні вітчизняній етнології в теоретичному контексті.

Не менші теоретичні труднощі для сучасних дослідників етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду становлять і лінгвістичні категорії, зокрема етномовна специфіка тогочасних спільнот. Так, скажімо, цілком слушною є критика Л. Залізняка щодо лінгвістичних інсинуацій відносно східних слов'ян відомого російського медієвіста В. Седова. Останній переконує, що «про українські діалекти в розглядуваний час (X ст.)

¹⁸⁶ Залізняк Л.Л. Ранньосередньовічна версія... – С. 9.

¹⁸⁷ Залізняк Л.Л. Проблеми етногенезу українців з позиції сучасної європейської етнології // *Магістеріум*. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 49.

¹⁸⁸ Залізняк Л.Л. Ранньосередньовічна версія... – С. 6.

не може бути й мови»¹⁸⁹, полемізуючи при цьому з румунським лінгвістом Е. Претвичем, який довів українські впливи на румунську і молдавську мови впродовж X – XI ст. На думку ж В. Седова, це пояснюється впливом мови антів. У свою чергу Л. Залізник підсумовує: «Категоричною відмовою українцям в їхньому існуванні в X ст. (на відміну від поляків, чехів, сербів, хорватів, румунів) класик російської медієвістики сам того не бажаючи опустив коріння українського етносу у V ст., визнавши наявність україномовної специфіки в мові антів»¹⁹⁰.

Лінгвістичний контекст, таким чином, також істотно розширює теоретичні можливості щодо з'ясування етногенезу східних слов'ян. Так, сучасний український філолог Г. Півторак дійшов наступного висновку: «Оскільки більшість української етномовної території збігається зі східним ареалом слов'янської прабатьківщини, цілком природно, що українці успадкували матеріальну та духовну культуру своїх предків-праслов'ян цього регіону, а українська мова перейняла від праслов'янської значний специфічний лексичний фонд і чимало фонетичних та граматичних рис, які в інших слов'янських мовах замінилися новими, а в нас вони склали найдавнішу групу українських мовних особливостей»¹⁹¹.

Логічно констатуємо доцільність переосмислення теоретично-методологічного базису щодо реконструкції етнічної історії східних слов'ян, насамперед у контексті «застарілої доктрини про давньоруську народність», Г. Півторак (як і чимало його колег) слушно зауважує, що «нині явно потребують уточнення самі поняття етнос, народ, народність, нація». Проте, далі констатації такої необхідності (як і чимало його колег) дослідник не йде, зазначаючи: «Але ми поки що абстрагуємося від цих недоречностей»¹⁹². Щоправда дивує, чому важливі етнологічні категорії науковець іменує «недоречностями», а тим більше незрозуміло, як можна досліджувати етністоричні процеси, абстрагувавшись від теоретичної та поняттєвої бази.

¹⁸⁹ Седов В.В. Славяне в древности и раннем средневековье. – Т. 2: Славяне в раннем средневековье. – М., 1995. – С. 107.

¹⁹⁰ Залізник Л.Л. Ранньосередньовічна версія... – С. 9.

¹⁹¹ Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов (Міфі і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К., 2001. – С. 45.

¹⁹² Там само. – С. 58–59.

Фактично це зайвий раз підкреслює і певне побоювання етнотеоретичних питань з боку сучасних дослідників (а звідси й дистанціювання від їхнього ґрунтового з'ясування), і теоретично-методологічне недбалство, зумовлене не прагненням пошуку істини, а бажанням лише декларувати свої припущення, і елементарна відсутність міждисциплінарного діалогу, внаслідок якої фахівці-історики не знають (або й не хочуть дізнаватися), що пропонують фахівці-етнологи (не плутати з етнографами), лінгвісти, навіть археологи (і навпаки). Все це, зрозуміло, не покращує рівня сучасної української історіографії, в тому числі й щодо етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду, чим користуються й історики-шарлатани, й представники сусідніх східнослов'янських історіографій, оголошуючи українську історичну науку заангажованою, заполітизованою, а відтак – неспроможною вирішувати такі питання.

Археологічні реконструкції

Проблеми теоретичного характеру властиві й сучасному рівню археологічних славістичних досліджень. Хоча необхідно підкреслити, що сьогодні цей напрям у вітчизняній історіографії проблеми став багато у чому визначальним, завдяки зникненню ідеологічного контролю та істотному розширенню кількості східнослов'янських старожитностей. Сучасна археологія зуміла запропонувати досить адекватні версії стосовно того, де і як жили східні слов'яни у переддержавний період. Так, підчас елементарне картографування знахідок, згідно спостережень М. Відейка, або встановлення їх точного датування вносить серйозні корективи у побудови істориків¹⁹³.

На думку не менш відомого сучасного українського археолога Д. Козака, етногенез слов'янських народів узагалі є «глобальною проблемою археологічної науки». Дослідник також відзначає, що, завдяки значному поповненню джерельної бази новими матеріалами, в основному археологічними, в останні десятиліття кількість поглядів на проблему походження слов'ян обмежилась. Більше того навіть спостерігається зближення позицій дослідників¹⁹⁴. Натомість Р. Терпиловський, у свою чергу, наголошує, що «пріоритет у вивченні проблеми етногенезу

¹⁹³ Відейко М.Ю. Украина: от Антов до Руси... – С. 185.

¹⁹⁴ Козак Д.Н. Венеди... – С. 11.

слов'ян належить саме археології, котра стрімко розширює коло своїх джерел, випереджаючи мовознавство та історію», все ж таки менш оптимістично трактує, визначене його колегою, «зближення» поглядів. Він змушений констатувати, що, «незважаючи на тенденцію до зближення поглядів археологів-славістів різних шкіл, обумовлену розширенням джерельної бази і вдосконалюванням методик дослідження, до одностайності у цьому питанні поки що далеко»¹⁹⁵.

Найголовнішим із чинників цієї диференціації сучасних археологів є пошук так званої «прабатьківщини слов'ян», дискусії довкола якої спостерігаються вже не перше століття. Згідно твердження сучасного російського історика Ю. Денісова, «пошук прабатьківщини слов'ян ускладнюється ще й тим, що цей процес не обмежується лише боротьбою наукових ідей, а охоплює сфери ідеології та політики»¹⁹⁶. Тому, напевно, дотепер питання, – де з'явилися перші слов'яни, – залишається відкритим.

Одну із сучасних альтернативних версій у з'ясуванні цієї проблеми запропонував російський археолог В. Седов. Її сутність полягає в тому, що прабатьківщиною слов'ян, які прийшли у північно-східні «руські» землі, була Північ Польщі та Німеччини¹⁹⁷. Натомість український етнолог С. Макарчук, аналізуючи цей підхід, констатує наступну його промовисту суперечність: «Якщо ця версія відомого авторитета російської археології та науки етногенезу слов'ян не є помилковою, то вона аж дуже сильно наголошує на відмінностях в етногенезі росіян і українців. У будь-якому випадку її нелегко прийняти без застережень, бо вона руйнує класичний історіографічний стереотип формування давніх росіян зі слов'янських мігрантів з території сучасної України і місцевого балтського та фінського елемента, що проживав на території сучасної європейської Росії»¹⁹⁸.

Прабатьківщина слов'ян є предметом наукових пошуків і роботах сучасних українських археологів. Так, М. Відейко вважає,

¹⁹⁵ Терпиловський Р. Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я) // *Ruthenica*. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 25.

¹⁹⁶ Денісов Ю.Н. Славяне: от Эльбы до Волги. – М., 2009. – С. 4.

¹⁹⁷ Седов В. Освоєння слов'янами лісових земель Східної Європи // *Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матеріали міжнародної конференції*. – Львів, 2001. – С. 21–33.

¹⁹⁸ Макарчук С.А. Етнічна історія України... – С. 102–103.

що саме на початку ХХІ ст., нарешті, вдалося визначити місцерозташування «цієї загадкової місцевості». Вчений переконаний, що більша частина цієї землі сьогодні знаходиться на території саме України. Адже, за всіх засобів її пошуку, «сліди ведуть на Дніпро, на Волинь, а також на Південь Білорусі й у східні райони Польщі»¹⁹⁹. Крім цього, він закликає колег об'єднати зусилля для з'ясування цього питання, залучивши до її студіювання генетиків, істориків, лінгвістів, тобто усіх, «хто може допомогти в пошуках невлімової прабатьківщини слов'ян».

Ефективність подібної співпраці, на думку М. Вейдека, доводить зокрема нещодавно проведені дослідження щодо генетичної спорідненості слов'ян. Співставлення результатів показало тісну спорідненість українців як зі східними, так і західними слов'янами, що є додатковим свідченням на користь Дніпровської «прабатьківщини». До того ж саме із Середнім Подніпров'ям пов'язані первинні носії гаплогрупи *R1a*, спільної для всіх слов'ян. Разом із тим, на думку дослідників із Росії та Білорусі, саме білоруська популяція знаходиться найближче до «слов'янського пра-етносу». Аргумент – проведене ними дослідження генофонду росіян, українців і білорусів засвідчило, що останні мають усі специфічні особливості перших двох популяцій. Тобто, територію Білорусі також слід включати до «прабатьківщини», з якої висувалися різні слов'янські етнічні групи²⁰⁰.

Дискусійним залишається й питання про загальний етногенез слов'ян. Так, з погляду Р. Терпиловського, злиття воєдино культурно-побутового комплексу (що охоплює формування достатньо близьких слов'янських археологічних культур, єдність соціально-економічної структури їхніх носіїв, єдність ідеологічних уявлень, відбита в існуванні кількох основних варіантів поховань із кремацією), спільність мови, зафіксованої стародавніми авторами і реконструйованої сучасними лінгвістами, а головне – зростання самосвідомості, відображене у широкому використанні самоназви «слов'яни», дозволяє говорити про завершення процесу загальнослов'янського етногенезу в середині I тис. н. е. Далі мова може йти вже про етнічну історію слов'ян і одночасно про

¹⁹⁹ Вейдеко М.Ю. Украина: от Антов до Руси... – С. 5, 38.

²⁰⁰ Там само. – С. 36–37.

етногенез українців, росіян, білорусів та інших сучасних слов'янських народів²⁰¹.

Перспективним, хоча порівняно слабо розробленим поки, підходом можна вважати думку, згідно з якою, слов'яни від початку існування ніколи не становили єдиної (монолітної) етнічної спільноти, тобто були скоріше за все етносоціальним організмом, який включав значний конгломерат різноманітних етносів, безсумнівно споріднених. Серед сучасних українських учених подібну позицію демонструє В. Баран: «Вивчаючи історичні витоки українського народу як частини слов'янського світу, ми виходимо з того, що слов'яни ніколи не були однією етнічною спільнотою. Вони вже з самого початку в найвіддаленіші епохи виступали як окремі, хоч і споріднені праслов'янські та слов'янські більші чи менші етномовні групи (об'єднання родів, племена, союзи племен)»²⁰². В іншій монографії археолог уточнює: «Лінгвістичні, історичні, археологічні матеріали переконують нас у тому, що слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільнотою. Вони, як і народи іранського, фракійського, ілірійського, германського, романського коренів, виступали як окремі етномовні групи, об'єднані в племена і племінні союзи, що були етносоціальними одиницями»²⁰³.

Не меншою і теоретичною, і практичною складністю залишається спроба ідентифікації та співвіднесеності будь-якої археологічної культури з певною етнічністю. Повною мірою це стосується й проблеми етногенезу східних слов'ян, адже, як наголошує той таки В. Баран, «встановити етнічну належність археологічних культур глибокої давності без ретроспективної їх прив'язки до пізніших етнічно визначених старожитностей і зіставлені з даними писемних джерел і результатами досліджень інших наук (лінгвістики, антропології) дуже важко і майже неможливо»²⁰⁴. Внаслідок цього, що нами вже відзначалося вище, майже всі дослідження у цій сфері представлені припущеннями, які фактично не піддаються верифікації.

Нетотожність археологічної культури етнічній спільноті породжує й різні трактування у фаховій літературі відносно

²⁰¹ Терпиловський Р. Біля витоків слов'янства... – С. 39–40.

²⁰² Баран В.Д. Давні слов'яни... – С. 12.

²⁰³ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу... – С. 7.

²⁰⁴ Баран В.Д. Давні слов'яни... – С. 14.

конкретної належності тих чи інших старожитностей слов'янам. Наприклад, Д. Козак не поділяє «малообґрунтовані твердження В. Седова та В. Барана про існування „слов'янських” локальних варіантів у черняхівській культурі», адже «всі черняхівські археологічні пам'ятки, – на його думку, – є скіфо-сарматськими, германськими або такими, етнічну ознаку яких не встановлено»²⁰⁵. Відносно східних слов'ян археолог відзначає: «Відомо три різновиди археологічної культури слов'ян, які належали різним гілкам східного слов'янства: празько-корчацька, пеньківська та колочинська. Перша належала історичним слов'янам, друга – антам, а третя продовжила традиції київської культури... До кінця VII ст. культурні особливості цих груп нівелюються і на просторах від Вісли до Дніпра формується єдина східнослов'янська культурно-історична спільність – культура Луки-Райковецької»²⁰⁶.

Дулібів, антів і склавинів ототожнює з археологічними культурами празькою та пеньківською відповідно й Л. Залізник. Упродовж V – VII ст., на його думку, ці культури «трансформувалися в праукраїнські літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців, які склали Лука-Райковецьку культуру, що «була безпосереднім генетичним підґрунтям Південної Русі». Саме цей «середньовічний етнос, – продовжує вчений, – створив державу Русь, яка швидко трансформувалася в ранньосередньовічну імперію, що в X – XII ст. здійснювала потужну колонізацію просторів півночі Східної Європи. Внаслідок же колонізації балтських і фінських племен «постали молоді балто-руські (білоруси, псково-новгородці) та фіно-руські (росіяни) етноси»²⁰⁷.

Схема етногенезу східних слов'ян, згідно прив'язки етнічних спільнот до археологічних культур, запропонована й у монографії «Історичні витоки українського народу» В. і Я. Барана. Згідно неї, білоруси походять від колочинської культури, росіяни – від іменьківської, поляки – від дзедзницької (венеди), українці – від празько-корчацької (склавини) та пеньківської (анти). На відміну від трьох попередніх, дві останні стали субстратами й для таких

²⁰⁵ Козак Д.Н. Основні напрями етногенетичного розвитку племен України в I тис. н. е. (проблема етногенезу слов'ян) // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 13.

²⁰⁶ Там само. – С. 13–14.

²⁰⁷ Залізник Л.Л. Проблеми етногенезу українців... – С. 50; Залізник Л. Етногенез українців, білорусів та росіян // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 9–13.

слов'янських етносів, як поляки, словаки, морав'яни, чехи, сорби, серби, болгари, македонці, хорвати²⁰⁸. І якщо згадані дослідники ототожнюють вене́дів із дзедзіцькою культурою, яка стала субстратом поляків, Д. Козак переконує, що племенам вене́дів відповідає зубрицька культура, яка належала до давньослов'янського етносу. Зрештою, археолог доходить висновку, що «етнокультурний розвиток вене́дського суспільства протягом першої половини I тис. н.е. завершився створенням першого в історії східного слов'янства протодержавного утворення, відомого з писемних джерел під назвою „дуліби”»²⁰⁹.

Невирішеною остаточно залишається й проблема археологічної «прив'язки» так званих «літописних союзів племен» східних слов'ян, які були нащадками склавинів і антів. Можна погодитись із Г. Півтораком, що «історики вигадали для них не зовсім вдалі назви «племена» і «союзи племен», хоч самі себе вони так ніколи не називали. Крім цього, на думку філолога, є всі підстави вважати їх окремими етносами²¹⁰. У свою чергу В. Баран у цих «слов'янських племінних союзах» вбачає «вже не окремі племена», а «зародження основ майбутніх слов'янських народностей, у тому числі української на обох берегах Дніпра Лісостепової України»²¹¹.

Підтверджують різну етнічну належність союзів племен і сучасні антропологічні дослідження. Так, провідний український фахівець у цій сфері С. Сегеда стверджує, що «за деякими провідними ознаками, зокрема черепним покажчиком і шириною вилиць, окремі територіальні групи нащадків літописних середньовічних східних слов'ян усе ж істотно відрізнялися між собою»²¹².

Проте, не всі історики погоджуються з доволі штучним ототожненням східнослов'янських союзів племен і археологічних культур. Так, О. і П. Толочко з цього приводу резонно зауважують: «Не можна позбутися враження, що дослідники, виокремлюючи в археологічному матеріалі специфічно „древлянські” чи, скажімо, „полянські” риси, керуються не так археологічними реаліями, як

²⁰⁸ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу... – С. 195.

²⁰⁹ Козак Д.Н. Венеди... – С. 7, 217.

²¹⁰ Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів... – С. 35.

²¹¹ Баран В.Д. Давні слов'яни... – С. 77.

²¹² Сегеда С.П. Етногенетичні процеси на території Русі-України за даними антропології // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 89.

намаганням будь-що підтвердити правдивість літописної картини етнографії Східної Європи. Приклад із „невловимістю” полян спонукає серйозно замислитися як над самою можливістю таких спроб, так і над природою літописних „племен” та принципом побудови літописцем у XII ст. панорами східноєвропейської етнографії»²¹³. Прикметно, що східнослов'янські союзи племен автори відносять до етнографічного рівня, що, з погляду зокрема П. Толочка²¹⁴, має підтверджувати «етнічну» єдність давньоруської народності, котра включала відповідні субетноси, на рівні яких сформувалася етнографічна (?) основа майбутніх української, білоруської та російської народностей.

Натомість О. Толочко вважає, що у визначенні характеру «племен» (тобто, «східнослов'янських етнографічних груп») існує стійка традиція трактувати їх не лише як етнографічні групи, але й як етнічні та соціальні спільноти. Такий «подвійний стандарт», на думку історика, дозволяє інтегрувати «племена» і в загальну схему державного розвитку X – XIII ст., і у схему етнічного розвитку Київської Русі. Головним фактором етнічного розвитку при цьому обирається держава: саме з її утворенням виникає «плавильний тигель», що перетоплює полян, сіверян, кривичів, словен у киян, чернігівців, смолян, новгородців. Зі зникненням держави (після середини XIII ст.) починається зворотний процес розпаду єдиної давньоруської народності на ряд етнічних спільнот²¹⁵.

Сучасні українські археологи, якщо не критикують, то, принаймні, оминають етноісторіографічний концепт «давньоруська народність», керуючись у студіюваннях історичних витоків українців закономірностями етноісторичного процесу. Відповідна схема зводиться до кількох ієрархічно-історичних етапів: індоєвропейці, германо-балто-слов'яни, праслов'яни, слов'яни, слов'янські народи. З цього ланцюжка давньоруська народність явно випадає, оскільки має передусім етнополітичну «природу», не тотожну етноісторичній стабільності. Наприклад, відомий російський радянський археолог П. Третьяков довів, що звичай білити крейдою стіни житла (ознака класичних українських хат) був поширеним уже в II ст. н. е. серед населення зарубинецької культури.

²¹³ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь... – С. 33.

²¹⁴ Толочко П.П. Древнерусская народность... – С. 26.

²¹⁵ Толочко А.П. Воображенная народность // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 29.

На думку ж Г. Півторака, «оскільки зарубинецька культура була поширена на території сучасної України, в її ареалі виникали й розвивалися також локальні етнографічні риси, значна частина яких дійшла й до нашого часу і стала самобутніми етнокультурними ознаками української нації»²¹⁶. Схожа логіка простежується й у працях інших українських дослідників, які пропонують «історію українців як окремого етносу» починати від середини I тис. н. е. Так, український етнолог С. Макарчук переконує, що «український етнос як південні руси східнослов'янського простору став виокремлюватися зі загальнослов'янської спільності від середини I тис. н. е., тоді ж, коли на тлі слов'янського масиву почали виділятися чехи, болгари, ляхи й інші етноси»²¹⁷.

Фактично подібний підхід ґрунтується на концепції, запропонованій ще на початку ХХ ст. М. Грушевським. Проте, не зовсім коректним виглядає «звинувачення» сучасних українських науковців, які об'єктивно приходять до схожих висновків, у сліпому бажанні будь-що підтвердити цей погляд на східнослов'янський (і український зокрема) етногенез (до речі, сучасні білоруські дослідники також «починають» коріння етносу білорусів від цього ж рубежу, але свого М. Грушевського вони не мають). Характерною у цьому контексті можна визнати аргументацію В. Барана: «наше завдання сьогодні полягає в тому, щоб на основі археологічних джерел окреслити регіони становлення і кристалізації слов'янських ранньосередньовічних культур, які відповідають склавинам і антам, та шляхом ретроспекції розкрити їхні витоки». Зрештою, вчений доходить висновку, що «інтеграція антів і склавинів, їх велике розселення та перегруповання приводить до виникнення, а потім і до відокремлення тої групи східнослов'янських племен, що стала основою утворення українського народу». Отже, резюмує В. Баран, «анти – окраїнні, хоч і інтегровані склавинами, залишають свій виразний слід у назві „Україна”, яка, проіснувавши поряд із офіційною книжною назвою „Русь”, переживши кілька етапів свого відродження і спаду, повністю витісняє її і стає визначальною для окремого слов'янського народу»²¹⁸.

²¹⁶ Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів... – С. 23.

²¹⁷ Макарчук С.А. Етнічна історія України... – С. 459.

²¹⁸ Баран В.Д. Давні слов'яни... – С. 31, 214, 217.

Підтвердженням концепції про «окремих» етногенез східнослов'янських спільнот від середини I тис. є і так звана «субстратна теорія». Причому слід особливо наголосити на тому факті, що своїми витоками вона сягає не удаваного бажання українських (чи білоруських) націоналістів задавнити історію українців (білорусів), а результатів радянської археології, передусім в особі її незаперечного авторитету В. Сєдова. Останній, традиційно різко критикуючи «концепцію Грушевського» (особливо на сучасному етапі розвитку східнослов'янських історіографій відповідної проблематики), мимоволі сам же й підтвердив її раціональність, попри те, що предметом його дослідження був етногенез давнього населення території Білорусі.

Відтак, не доводиться дивуватися, що у сучасній білоруській історіографії етногенезу східних слов'ян саме «субстратна теорія» отримала найбільшого розвитку. В її основі полягає той факт, згідно якого особливість формування білоруського етносу зумовлена тим, що на сучасній білоруській території споконвіку мешкали не слов'яни, а балти. Власне безпосередніми предками білорусів були кривичі, дреговичі та радимичі, котрі були результатом симбіозу слов'ян і балтів, що й визначило етнічну специфіку майбутніх білорусів, хоча й зі східнослов'янською домінантою. Певні постулати цієї концепції присутні й у сучасній українській історіографії, хоча, знову ж таки, більшою мірою це притаманно насамперед археологічним студіям, натомість історики поки практично нічого про це не говорять.

Зазначена концепція найтіснішим чином пов'язана з процесом так званого «великого розселення слов'ян» V – VII ст. У результаті останнього слов'яни активно почали освоювати Балкани, Подунав'я, Північ і Північний Схід Європи. Аналізуючи це явище, сучасний український археолог В. Баран стверджує: «Велике розселення слов'ян не тільки зафіксоване писемними джерелами, а й фундаментально представлене археологічними пам'ятками. Воно обумовило їх поділ на основні групи, які у своєму дальшому розвитку *стають основою формування сучасних слов'янських народів* (курсив наш. – К. І.). Ця історична закономірність однаковою мірою відноситься до всіх слов'ян – південних, західних і східних. Інтеграція слов'янських переселенців з місцевим населенням на нових землях, поступове поглинення ними чужих

субстратів приводить до зародження нових слов'янських етносів як на Балканах і в Подунав'ї, так і на Двіні, і на Волзі»²¹⁹.

В іншому дослідженні, написаному спільно з Я. Бараном, цей же фахівець щодо ролі субстратів у східнослов'янському етногенезі зауважує: «Основна увага в нашій праці спрямована на вивчення процесів і причин зародження слов'янських народностей у період раннього середньовіччя. На відміну від українського народу, давні предки якого займали корінні слов'янські землі, ряд інших слов'янських народів, у тому числі східнослов'янських, що в процесі свого розселення зайняли великі території з чужим (балтським та угро-фінським) населенням, *знали впливу цих субстратів* (курсив наш. – К. І.). Це справило вирішальний вплив на формування їхньої етнічної самосвідомості. Зазначені чинники не були знівельовані в період києво-руської державності. Це і стало історичною основою для завершення процесів формування трьох східнослов'янських народів»²²⁰.

Обережніше до «субстратної теорії» підходить ще один видний представник київської археологічної школи – Р. Терпиловський, відзначаючи загальний характер історико-культурних процесів, що відбувалися на території сучасної України, Білорусі та Півдня Росії в другій половині I тис. Визначаючи природним те, що «різноманітні субстрати визначали етнокультурну своєрідність східнослов'янських угруповань», фахівець усе ж таки вважає, «наступні багаторазові переміщення населення внаслідок війн, неврожаїв, політики тих чи інших держав не дозволяють переоцінити ролі цих процесів у формування сучасних народів»²²¹.

Цілком адекватними, на думку М. Відейка, виглядають і уявлення лінгвістів щодо балто-слов'янської мовної єдності, зокрема з погляду сучасних генетиків. Адже, слов'ян (за винятком південних) із нащадками балтів споріднює саме значний вміст геному *R1a* (дивись про це вище). Наприклад, у мешканців Литви він становить 34 %, а Латвії – навіть 41 % (проти 50 % у середньому в слов'ян). Отже, переконує археолог, не лише мова у нас із балтами була колись спільною, але й предки²²². Звісно, нові підходи у дослідженні етногенезу східних слов'ян істотно

²¹⁹ Там само. – С. 247.

²²⁰ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу... – С. 8.

²²¹ Терпиловський Р. Біля витоків слов'янства... – С. 39.

²²² Відейко М.Ю. Украина: от Антов до Руси... – С. 38.

розширюють дослідницькі горизонти, проте, остаточні висновки, зокрема пов'язані з результатами генетики, робити, на наш погляд, поки що рано, оскільки біологічна складова етнічної сфери потребує ще докладного теоретично-методологічного обґрунтування.

Етнологія Київської Русі

Не менш складним питанням для сучасної української історіографії залишається й етнічний розвиток східнослов'янського населення Київської Русі. І якщо ще наприкінці 1990-х рр. О. і П. Толочко переконували, буцімто «об'єктивно проблема етнічного розвитку Русі не належить до надто складних», адже для цього «наявне велике коло джерел (писемних і археологічних)»²²³, то вже в середині наступного десятиліття, зокрема П. Толочко, демонструє протилежну позицію: «Дослідження етнічного розвитку епохи Київської Русі переконує, що вирішення цього питання ускладнене значною мірою через нечіткість предмету пошуку»²²⁴.

Водночас, проаналізувавши історіографію цієї проблеми, в тому числі й сучасну, цей український історик слушно підкреслив, що «проблема етнічного розвитку часів Київської Русі як і раніше зумовлює живе зацікавлення серед археологів, істориків, етнологів і філологів і, зрозуміло, потребує подальших її досліджень». Хоча, скажімо, важко погодитись із думкою цього фахівця, що, «досліджуючи проблему етнічного розвитку часів Київської Русі, необхідно постійно мати на увазі літописні свідчення, які *однозначно* (?!; курсив наш. – К. І.) вказують на те, що багато чого в її етнічній історії визначилося ще на переддержавній стадії життя східних слов'ян»²²⁵. Крім того, що дослідник сам же критикує «етнографічну карту» пропоновану літописцем, як уже відзначалося вище, довіряти Літопису «однозначно» (до того ж у реконструкції етнічних процесів), на наш погляд, є доволі дискусійним моментом.

Відносність літописних свідчень багато в чому ускладнює інтерпретацію етнічної історії Київської Русі, особливо з огляду на ту обставину, що ця східнослов'янська держава не була за етнополітичною структурою моноетнічною, включаючи значний

²²³ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь... – С. 288.

²²⁴ Толочко П.П. Древнерусская народность... – С. 11.

²²⁵ Там само. – С. 60, 66.

конгломерат неслов'янських етносів. Хоча, безсумнівно, «основою утворення Київської держави була південна група східнослов'янських племен – предків українського народу, соціально-економічний розвиток яких був вищим, порівняно з іншими східнослов'янськими групами»²²⁶. На думку В. Барана, мова в цьому випадку має йти передусім про полян, а не про «слов'янських русів, які нібито поглинули всі східнослов'янські племена, згадані Літописом, і створили єдину східнослов'янську етнічну спільність». Дослідник дотримується погляду, що назву «русь» нав'язали полянам варяги, котрі утвердили в Києві норманську династію князів, внаслідок чого ця назва поширилася на все населення держави. Відтак, «русь» була не етнонімом, а позначала «в широкому розумінні все населення Києво-Руської держави від Вісли до Волги»²²⁷.

Приблизно столітнє існування Київської Русі з центральним великокняжим управлінням по суті порушило природний характер етнокультурних процесів, що визначилися внаслідок розселення слов'ян у V – VIII ст. Державна структура на деякий час досягає відносної політичної й економічної стабільності. З цього приводу В. Баран зауважує: «На жаль, у літературі цю державно-політичну ситуація нерідко трактують як етнічну єдність, що веде до утворення давньоруської народності. Але це тільки підміна понять, яка не відбиває об'єктивних реалій. За сто років на величезних просторах місцеві етномовні і культурні відмінності різних східнослов'янських племінних груп не були знівельовані. Вони залишалися і, мабуть, найбільше спричинили розпад Київської держави, що фактично була імперією Рюриковичів»²²⁸. На думку ж Г. Півторака, «є підстави вважати, що вже на кінець XII ст. українська народність у тому розумінні, до якого ми звикли ще зі шкільної лави, в основному сформувалася і мала дві гілки: галицько-волинську (вона зберегла за собою традиційну назву Русь) і наддніпрянську, для якої з кінця XII ст. з'являється назва Україна»²²⁹.

Проблема етнічного розвитку Київської Русі, як не важко в цьому переконатися, насамперед лежить у площині інтерпретації

²²⁶ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу... – С. 193.

²²⁷ Баран В.Д. Давні слов'яни... – С. 248.

²²⁸ Там само. – С. 250.

²²⁹ Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів... – С. 67.

взаємозв'язку етнічного та політичного. Тому слід погодитись із С. Макарчуком, що «не можна нехтувати роллю держави в етнічному розвитку народу, але не можна й абсолютизувати, як це робила плеяда російських академіків і дотепер дехто продовжує в Україні». Адже, етнічний розвиток спільнот відбувається за власними автономними нормами і закономірностями, яких історики й етнологи і досі детально не пізнали²³⁰. Тому, аналізуючи «руську історичну спільність людей X – XIII ст.», етнолог намагається з'ясувати в першу чергу: «чи весь східнослов'янський суперетнос до X ст. формувався на основі одних і тих самих попередніх етнічних субстратів?»²³¹.

Загальний висновок, до якого дійшов С. Макарчук, має наступний вигляд: «В етнічному сенсі слов'янський суперетнос на східноєвропейському просторі не лише в умовах руської державності IX – XIII ст., а ще до її появи складався з трьох виразно відмінних між собою етнокультурних спільностей, – назвемо їх праукраїнською, праросійською та прабілоруською... Дотримуючись погляду, що у складі Київської Русі (як держави) слов'янський суперетнос від самого початку державності вже був диференційований етнічно на праукраїнський, прабілоруський і праросійський етноси, мусимо при цьому визнати: у складі одної держави ці три етноси впродовж IX – першої половини XIII ст. зазнали впливу конвергентних процесів, які за певних об'єктивних обставин могли б сприяти не лише політичній, а й етнокультурній консолідації Русі»²³².

На окрему увагу заслуговує аналіз концепції етнічного розвитку східних слов'ян періоду Київської Русі, котру останні два десятиліття розробляє український археолог Л. Залізняк. Останній також виходить із того положення, що відносна державна єдність Русі не може бути аргументом на користь єдності етнічної. Значні сумніви у вченого викликає і твердження про єдину етнічну свідомість населення Київської Русі²³³. Пропонуючи власну версію етногенезу українців, що «базується на визнаній сучасною етнологією універсальній схемі походження народів» (евристична проблемність цієї категорії вже обговорювалася нами вище),

²³⁰ Макарчук С.А. Етнічна історія України... – С. 112.

²³¹ Там само. – С. 99.

²³² Там само. – С. 104, 107.

²³³ Залізняк Л.Л. Чи скресла крига давньоруської народності... – С. 86–87.

дослідник намагається відповісти на питання: чи існував український етнос у Київській Русі? «На мою думку, – стверджує Л. Залізник, – мешканці княжих Києва, Переяслава, Чернігова, Галича були тією ж мірою українцями, як і тогочасні жителі Гнезно, Парижа та Лондона були, відповідно, поляками, французами та англійцями»²³⁴.

Окрім цього, вчений пропонує розглядати Київську Русі як «українську імперію», котра посприяла появі нових східнослов'янських етносів, внаслідок своєї політики «русифікації»: «Як стародавній Рим романізував свою варварську периферію, так княжий праукраїнський Київ русифікував (від Русь, а не Росія) лісову північ Східної Європи». Внаслідок же «колонізаційних зусиль праукраїнського княжого Києва на далекій північній периферії імперії сформувалися молоді етноси білорусів, псково-новгородців, росіян». І хоча «український етнос втратив створену ним імперію», все ж таки він, продовжив своє буття в бездержавному стані на своїх етнічних територіях²³⁵. З огляду на це, констатує Л. Залізник, «починати історію росіян із заснування княжого Києва таке саме безглузде, як починати історію румунів чи французів із заснування Лондона, а мексиканську – з виникненням Мадрида»²³⁶.

Незважаючи на в цілому досить радикалізований характер цієї концепції, вона, на наш погляд, містить і раціональні постулати. Зокрема стосовно особності етно- та державогенези східних слов'ян у домонгольський період. З іншого боку, доволі дискусійною є теза про суто українську етносоціальну сутність Київської Русі, яка породила інші східнослов'янські етноси. Оскільки, керуючись такою логікою, етногенез українців має окреме від решти східних слов'ян, а до того ж ще й більш давнє коріння. Ще одним важливим контекстом пропонованого підходу є власне заперечення існування давньоруської народності як окремої східнослов'янської етнічної спільноти періоду Київської Русі.

Сучасна українська «колискова»

Мусимо визнати, що саме концепт «давньоруська народність» у сучасній українській історіографії є одним із найдискусійніших і

²³⁴ Залізник Л.Л. Ранньосередньовічна версія... – С. 11.

²³⁵ Залізник Л.Л. Проблеми етногенезу українців... – С. 50

²³⁶ Залізник Л.Л. Ранньосередньовічна версія... – С. 12.

найбільш артикульованим, а відтак, таким, що гостро критикується багатьма дослідниками етнічної історії східних слов'ян. Варто також відзначити, що у російській і білоруській історіографіях цієї проблеми дискусії з цього приводу майже відсутні, а власне концепція давньоруської народності фактично апріорно підтримується більшістю істориків (в Білорусі вона зокрема і надалі залишається по суті «офіційною», хоча багато дослідників намагаються її все ж таки спростувати).

У межах української історичної думки сьогодні найбільшим прихильником існування давньоруської народності залишається П. Толочко. На думку останнього, «в IX – на початку XII ст., на основі півтора десятка східнослов'янських племінних об'єднань склалася відносно єдина давньоруська етнічна спільність, головною умовою консолідації якої була Київська Русь»²³⁷. Причому фахівець однозначно наголошує на політичному пріоритеті у формуванні цього явища: «З часу введення в історичну літературу терміну „давньоруська народність” дослідники не сумнівалися, що явище, ним позначене, з'явилося значною мірою завдяки об'єднавчим діям держави»²³⁸.

Дослідник категорично переконує: «Все ж таки висновок радянської історіографії щодо визначальної ролі держави в складанні давньоруської народності не може бути оскаржений. По суті, це взаємообумовлені історичні явища. Спочатку етнос з назвою „Русь” створив державу, а потім ця держава сприяла консолідації всіх східних слов'ян і поширенню на всіх них спільного імені „Русь”»²³⁹. Формування етнокультурної й етнополітичної спільності руського народу, згідно тверджень П. Толочка, передусім підтверджують саме літописні терміни «Русь» і «Руська земля»²⁴⁰. Більше того історик переконаний, що вже «для Іларіона, Нестора, Никона, інших давньоруських літописців Київська Русь була не просто сукупністю земель, а єдиним державно-територіальним і етнічним цілим»²⁴¹.

Разом із тим П. Толочко не погоджується із сучасною критикою концепції давньоруської народності, особливо в українській

²³⁷ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь... – С. 294.

²³⁸ Толочко П.П. Древнерусская народность... – С. 23.

²³⁹ Там само. – С. 24.

²⁴⁰ Толочко П.П. До проблеми етнічної історії Київської Русі... – С. 15.

²⁴¹ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь... – С. 312.

історіографії, де «концепція єдиної давньоруської народності, як „колиски трьох братніх східнослов'янських народів” оголошується витвором офіційної радянської історичної науки і на цій підставі відкидається». При цьому, з погляду науковця, «жодні інші аргументи щодо неспроможності концепції спільності походження східнослов'янських народів не наводяться», що не повинно дивувати, адже «в більшості випадків цією проблемою переймалися люди, котрі ніколи професійно її не досліджували, а отже, не володіють ні джерелознавчою базою, ні історіографічними набутками попередніх поколінь істориків»²⁴². У свою чергу ми не можемо погодитись із тим, що зазначена концепція критикується та відкидається сучасними дослідниками лише через її «радянську прописку», а також із тим, що представники «табору критики» є аматорами чи дилетантами, які, згідно П. Толочка, «просто погано знають праці попередників»²⁴³.

Не сприймаючи, таким чином, жодної критики концепції давньоруської народності, історик тим не менш і сам висловлює певні сумніви, принаймні в її поняттєвому наповненні: «Дослідники, які ще вчора спокійно користувалися словосполученням „давньоруська народність”, – зауважує П. Толочко, – раптом засумнівалися в його історичній коректності. Більш сумлінні почали пом'якшувати свою позицію різними обмовками. Звісно, етнічна спільність була, але, по-перше, не абсолютна, а по-друге, не на всьому величезному просторі східнослов'янського світу. Серед тих, хто „обмовлювався” був і автор цих рядків, якому здалося, що термін „етнокультурна” чи „етнополітична” спільність більше відповідає консолідаційному становищу давньоруського суспільства. По суті це те саме, що й народність, але менш жорстко термінологічно»²⁴⁴. Не важко при цьому помітити, що в результаті подібних «обмовок» етнічна спільність біла і не була, була, але не скрізь, а до того ж і не етнічна, а етнокультурна чи етнополітична. Отже, концепція давньоруської народності потребує насамперед істотного теоретичного переосмислення, зокрема позбавлення статусу її безапеляційного сприйняття / не сприйняття, до того ж засобами сумніння чи через призму історіографічної доцільності.

²⁴² Там само. – С. 295.

²⁴³ Толочко П.П. Древнерусская народность... – С. 31.

²⁴⁴ Там само. – С. 13.

Не сприймає запропоновану позицію в цьому питанні й сучасний український етнолог С. Макарчук: «Академік П. Толочко, – наголошує він, – видав книжку „Древнерусская народность”, в якій спробував дещо згладити агресивну претензійність російської історіографії на давньоруську історичну та культурну спадщину і спробував впровадити на означення тієї „народності” прикметник „русская”, „русский” з одним „с”... Та врешті-решт, із благого наміру українського академіка вийшов пшик. Петербурзьке видавництво дало назву книжці не „Древнерусская народность”, а „Древнерусская народность”»²⁴⁵. Проте, С. Макарчук не обмежується лише докорами «поліграфічно-редакторського» непорозуміння, але й вказує на інші істотні проблеми теоретично-методологічного характеру відносно інтерпретації концепції давньоруської народності.

Науковець зокрема пропонує з’ясувати, наскільки вдалим і обґрунтованим взагалі може бути у цьому випадку вживання самого терміну «народність». Оскільки він властивий для всіх східнослов’янських мов, то за радянського часу вживався на означення національної приналежності людей, тобто мав семантичний зміст слова «національність», як у сучасній польській мові «narodowość». Видається, однак, – продовжує С. Макарчук, – що у другій половині ХХ ст., коли наука почала широко послуговуватись категоріями «етнос», «етнікос», «субетнос», «суперетнос» та іншими, термін «народність» історіографічно виявився менш вдалим і змістовно менш чітким²⁴⁶.

Вище ми вже відзначали, що цей львівський етнолог дотримується погляду, згідно якого, ще до появи Київської Русі східнослов’янський суперетнос мав ознаки етнічної диференціації. Тому, на думку С. Макарчука, «не мають рації ті автори, які стверджують, що український, російський, білоруський народи виокремилися зі складу «давньоруської народності» у зв’язку з політичними подіями ХІІІ ст. (В. Пічета, В. Мавродін, Б. Рибаків, П. Толочко та ін.)» Навіть якщо припустити такий сценарій етнічного розвитку східних слов’ян, «тоді важко було б пояснити, чому інші політичні катаклізми і раніших, і наступних століть не витворили на українській землі етносів проросійської,

²⁴⁵ Макарчук С.А. Етнічна історія України... – С. 97–98.

²⁴⁶ Там само. – С. 99.

пролитовської, пропольської, проавстрійської, проугорської, прорумунської, протурецької чи іншої спорідненості»²⁴⁷.

Не підтримують об'єктивність існування давньоруської народності й інші сучасні фахівці української історичної науки. Наприклад, В. Баран, який (як ми вже бачили вище) також не підтримує погляд про тотожність етнічного та державно-політичного розвитку Київської Русі. Він переконаний натомість, що відносна політична єдність у давньоруський період не нівелювала етнічної специфіки різних сегментів її населення і цей факт «прекрасно розуміють прихильники концепції всеохопної етнічної єдності». Саме тому, на думку археолога, вони вдаються до створення міфічних слов'янських русів, які нібито поглинули всі інші східнослов'янські племена». Адже, «якщо до приходу норманських князів з династії Рюриковичів не існувало слов'янської русі, ні руської землі, а це беззаперечний факт, то ніколи не існувало в додержавний період слов'янської етномовної єдності, а в період Київської держави – і давньоруської народності»²⁴⁸. Зрештою, вчений пропонує такий висновок: «Київські князі створили державу імперського типу, але не створили і не намагалися створити єдину давньоруську народність. Її вигадали історики»²⁴⁹.

У свою чергу О. Толочко переконує, що «концепції давньоруської народності суттєво шкодить поширена в літературі етнізація цього поняття, тобто розуміння її як реального „народа“, обов'язково скріпленого єдністю біологічного походження, лінгвістично та культурно однорідного». Тобто, давньоруська народність розуміється як ще одне літописне «плем'я», тільки таке, що розрослося до меж усієї Русі²⁵⁰. Усвідомлюючи, що цю проблему не можна подолати «без методологічних інновацій», дослідник запропонував застосувати теорію так званих «уявлених спільнот» Б. Андерсона, в контексті «антропологічного розуміння» давньоруської народності.

Ця ідея поки що не набула більш глибокого аналізу, але проти неї виступив зокрема Л. Залізняк, на думку якого, «екстраполувати модель Б. Андерсона на етнічні процеси X – XII ст. не зовсім

²⁴⁷ Там само. – С. 111.

²⁴⁸ Баран В.Д. Давні слов'яни... – С. 250.

²⁴⁹ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу... – С. 7–8.

²⁵⁰ Толочко А.П. Воображенная народность // *Ruthenica*. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 115.

коректно». Принаймні, «для цього необхідна суттєва її адаптація до специфіки європейського середньовіччя»²⁵¹. Загалом же необхідно відзначити, що саме Л. Залізник у сучасній українській історіографії етнічної історії східних слов'ян є найпалкішим опонентом теорії існування давньоруської народності, вважаючи, що «у наш час ідеологічні релікти радянських часів на кшталт давньоруської народності стоять на заваді об'єктивного вирішення проблеми україногенези»²⁵².

Одним із головних недоліків цієї концепції він вважає той факт, що по суті вона є своєрідним «політичним інструментом» у відносинах України та Росії. З цього приводу Л. Залізник висловлюється досить емоційно: «Не секрет, що багато хто в Україні дивиться на її минуле, сьогодення та майбутнє очима Москви та Петербурга. Тому ключові моменти української історії є полем перманентної боротьби українців з опонентами... До числа ключових належить і проблема давньоруської народності, що гнилою колодою лежить упоперек української історії, вкорочуючи її вдвічі, відбираючи в українців право на культурно-історичну спадщину княжого Києва на користь „Великой России“». Тому вся критика цього наріжного каменя „великорусской истории“ викликає супротив численних симпатиків білокам'яної»²⁵³. Називаючи давньоруську народність «модифікацією імперського міфу про колиску трьох братніх народів», Л. Залізник переконує, що вона покликана «фальсифікувати реальну історичну картину з очевидною метою створення ідеологічного підґрунтя для реанімації імперії»²⁵⁴.

На користь політичної заангажованості концепції давньоруської народності, з погляду Л. Залізняка, свідчить і той факт, що вона по суті стала основою одіозних Тез ЦК КПРС «Про святкування 300-річчя воз'єднання України з Росією», опублікованих у 1954 р. Попри те, що до того ця концепція критикувалася провідними російськими вченими, а в існуванні давньоруської народності засумнівався навіть сам її автор (В. Мавродін), вона все одно лягла в основу офіційної радянської концепції етнічної історії східних

²⁵¹ Залізник Л.Л. Чи скресла крига давньоруської народності... – С. 90.

²⁵² Залізник Л.Л. Древнерусская чи давньоукраїнська народність? // Магістеріум. – К., 2009. – Вип. 36. – С. 70.

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ Залізник Л.Л. Походження українців... – С. 99.

слов'ян. Причому проблема була переведена в політичне русло і будь-які наукові дискусії чи сумніви щодо давньоруської народності стали неможливими²⁵⁵.

Прозора ж неоімперська сутність цієї офіційної радянської концепції забезпечила її популярність у радянській та живучість у пострадянській історіографіях. Саме тому на цих позиціях і понині стоїть більшість російських медієвістів²⁵⁶. Дещо іншу ситуацію дослідник фіксує відносно сучасної української історіографії. На його думку, зокрема збірка «Ruthenica» (2002) засвідчила «суттєву трансформацію поглядів середнього покоління академічних істориків і археологів на „священну корову” радянської медієвістики – давньоруську народність»²⁵⁷.

Не ставлячи під сумнів ґрунтовність аргументів щодо спростування сутності положень концепції давньоруської народності, які наводить Л. Залізник, у свою чергу Н. Юсова зокрема не погоджується з його уявленнями про історіографічний процес навколо цієї наукової конструкції²⁵⁸. Загалом дискусія цих двох істориків навколо означеного концепту була однією з найпомітніших у минулому десятилітті в межах сучасної української історіографії етнічної історії східних слов'ян. У результаті Л. Залізник навіть запропонував певною мірою україноцентричний підхід до давньоруської народності: «Я пристаю на заклик Н. Юсової конструктивно оновити напрацювання покоління сталінських етнологів і пропоную перейменувати давньоруську народність у давньоукраїнську... На відміну від фундаторів та прихильників давньоруської народності, що вбачала в ній то окремий східнослов'янський етнос, то першу фазу розвитку великоросів, під давньоукраїнською народністю я маю на увазі не окремий етнос, а давньоруський етап розвитку українців, якому передувала племінна фаза україногенези»²⁵⁹.

Не погоджуючись із Л. Залізником, що концепція давньоруської народності мала насамперед ідеологічну, а не наукову конструкцію, Н. Юсова, зрештою, і сама доходить висновку, що цей конструкт зумовлювався багато в чому «партійно-державними рішеннями в

²⁵⁵ Залізник Л.Л. Проблеми етногенезу українців... – С. 53.

²⁵⁶ Там само. – С. 51.

²⁵⁷ Залізник Л.Л. Чи скресла крига давньоруської народності... – С. 82.

²⁵⁸ Юсова Н.М. Генезис концепції давньоруської народності... – С. 30.

²⁵⁹ Залізник Л.Л. Древнерусская чи давньоукраїнська народність... – С. 72, 74.

галузі історичної освіти та науки». Адже, саме в ідеологічних умовах ще довоєнного періоду були висунуті «положення про Київську Русь як спільний період історії східнослов'янських народів». Причому це «нове бачення Київської Русі як „спільноруської” держави наприкінці 1930-х рр. було офіційно визнано і впроваджувалося у сферу історичної науки й освіти в СРСР. Ця радянська концепція, – підкреслює Н. Юсова, – створила основне ідейно-наукове підґрунтя для виникнення вчення про спільного предка сучасних східнослов'янських народів – давньоруську народність»²⁶⁰.

У свою чергу Л. Залізник, не погоджуючись із закидами на свою адресу щодо надмірної патріотичності його поглядів, зауважив: «[Моя] Концепція спирається на величезну джерельну базу та численні наукові аргументи... Мабуть, варто обговорювати не ступінь патріотизму наукових конструкцій, а конкретні наукові положення, на яких вона побудована... Концепції не поділяються на кон'юнктурні, політизовані, патріотичні, нефахові чи фахові, застарілі та модерні, а на наукові та ненаукові»²⁶¹. З останнім висловлюванням важко не погодитись, а відтак, доводиться сподіватися на подальше зростання наукового конструктивізму, в тому числі й відносно досліджень етнічної історії східних слов'ян, зокрема й у галузі україногенези.

* * *

Підсумовуючи аналіз основних тенденцій у сучасній українській історіографії етнічної історії східних слов'ян, варто відзначити, що, попри теоретично-методологічний плюралізм, який з'явився в науковому середовищі від початку 1990-х рр., проблема етногенезу і українців, і східнослов'янських спільнот зокрема, так і не набула більш-менш завершеного концептуального виразу. З іншого боку, це дозволяє підтримувати існування радянських етноісторіографічних стереотипів щодо означеної проблематики, хоча та ж таки концепція «єдиної давньоруської народності» зазнає сьогодні конструктивної критики. Не можна не відзначити й розширення дослідницьких практик відносно східнослов'янського етногенезу та як наслідок – появу різних альтернативних його версій. Щоправда більшість із них потребують істотного

²⁶⁰ Юсова Н.М. Генезис концепції давньоруської народності... – С. 363–364, 386.

²⁶¹ Залізник Л.Л. Ранньосередньовічна версія... – С. 11.

вдосконалення, поглиблення та насамперед ґрунтовного теоретично-методологічного оснащення, причому не лише в історичному, але й в етнологічному контексті. Останнє, на наше переконання, є найбільшою вадою сучасних етноісторичних студіювань східнослов'янської минувшини.